

4. Dete, rano detinjstvo

Ovo poglavlje Izveštaja usredsređeno je na siromašnu i socijalno isključenu decu od trenutka njihovog rođenja, na poštovanje njihovih prava te posebno na njihovo zdravlje i razvoj tokom prvih, kritičnih godina života. Stečeno iskustvo i njihov rast i napredovanje tokom ovih godina uticaće na njihove šanse za uspeh kada stignu do školskog uzrasta. To je vreme kad treba da se postave čvrsti temelji na kojima će dete moći postepeno da izgrađuje svoje sposobnosti i veštine koje će mu pomoći da raskine međugeneracijski lanac siromaštva. U ovom poglavlju ukazaćemo na neke ključne probleme u ranom detinjstvu siromašne i socijalno isključene dece.

4.1 Žene i materinstvo

U vreme kada nacionalne populacije stare i opadaju, stopa nataliteta Roma rapidno se uvećava i znatno prevazilazi nacionalne proseke, svuda u regionu. Postoje teorije o tome da visoka fertilitnost Romkinja odsljikava sistem vrednosti u kome deca i tradicionalne rodbinske veze zauzimaju značajno mesto. Međutim, iz izveštaja fokus grupa održanih sa romskim ženama vidi se da je, naprotiv, visoka fertilitnost rezultat najrazličitijih formi društvene izolovanosti, uključujući tu i ograničen pristup centrima zdravstvene zaštite i planiranja porodice, sa kojim su se mnoge od njih suočile. Žene tvrde da bi, kada bi mogle da biraju, rađale manje dece. Uopšteno govoreći, poznato je da neobrazovane ili slabo obrazovane žene rađaju brojnije potomstvo.

Imajući na umu raznolikost romske populacije u Jugoistočnoj Evropi bilo bi netačno i štetno promovisati imidž romskih zajednica kao „tradicionalnih“, onih koje održavaju čvrste i konzervativne rodne odnose. Štaviše, rodna diskriminacija ne sreće se isključivo među Romima, već je ima svuda u regionu, u manjem ili većem obimu, osobito u seoskim i izolovanim područjima. Ipak,

čvrste patrijarhalne veze i dalje postoje u izvesnim romskim zajednicama gde žene imaju niži društveni status od muškaraca i gde je njihova uloga isključivo vezana za materinstvo i dom.

Sporazumni brakovi su među Romima uobičajeni; oko 40% parova u Rumuniji nije formalno/legalno sklopilo brak (u poređenju sa nacionalnim prosekom od 2,6%) i čini se da se taj broj povećava u mlađim generacijama.¹⁰³ Ovo može imati pravne posledice po žene i decu.

Na rano sklapanje braka gledalo se, kroz istoriju, kao na način da se zaštite devojčice. Devičanstvo je bilo visokovrednovano, posebno u konzervativnijim sredinama. U patrijarhalnim zajednicama, bogati Romi mogu da izaberu partnera i da ugovore venčanje svoje dece dok su ona još sasvim mala (čak i sa 9 ili 10 godina). Siromašni romski roditelji ohrabruju ovakve brakove. Uz slab školski sistem i male mogućnosti za učenje, za decu se nastavak školovanja ne smatra relevantnim, tim pre što roditelji uglavnom više nemaju mogućnosti da izdržavaju svoje potomstvo kada deca uđu u adolescenciju. Kada vlada ne ispunjava svoje obaveze i uskraćuje im mogućnosti sticanja dobrog obrazovanja, ljudi ostavljeni van dometa društvenih tokova moraju da se snalaze kako umeju i znaju.

Istraživanje koje je 2005. godine sproveo UNICEF u Srbiji otkrilo je da 25% žena nižeg obrazovanja stupa u brak pre navršene osamnaeste godine starosti, što je tri puta češće od nacionalnog proseka od 8%. Međutim, procenat Romkinja koje se udaju pre osamnaeste je 45,9%, a onih koje se udaju pre petnaeste je 12,4%.¹⁰⁴ U studiji koja se bavila Romkinjama u Crnoj Gori zabeleženo je da one kao najčešći razlog svoje rane udaje navode romske običaje i tradiciju (46%) te pritisak roditelja (24%). Skoro polovina anketiranih žena (48,5%) rekla je da su im budućeg muža najčešće birali otac ili čitava porodica.¹⁰⁵

●
U Srbiji, 45,9% Romkinja uda se pre navršene osamnaeste godine, a 12,4% uda se pre navršene petnaeste godine.

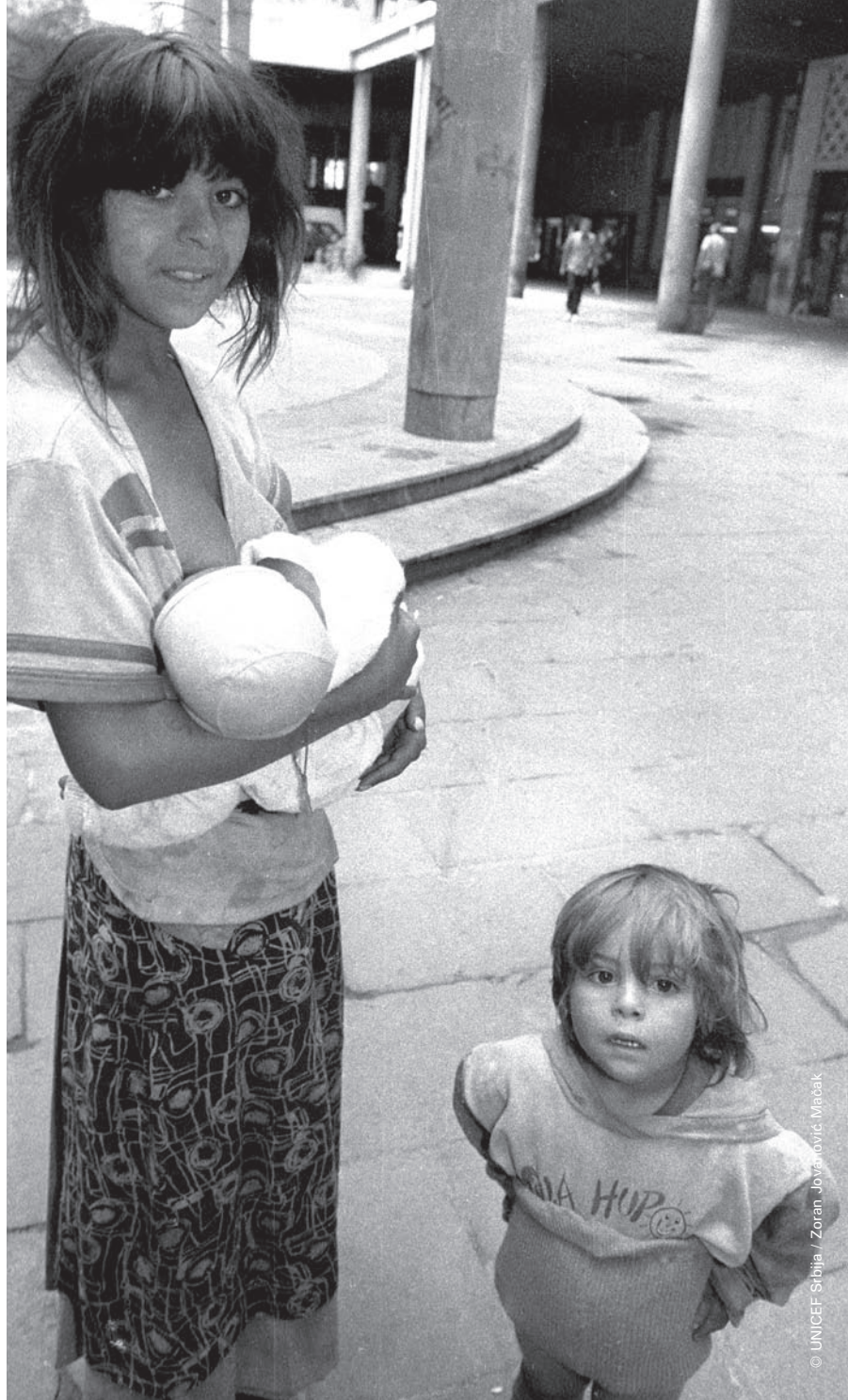
Druga studija, rađena u Nikšiću 2004. godine, zabeležila je da Romkinje u 67% slučajeva prvo dete rađaju između 15. i 18. godine.¹⁰⁶

Rađanje u ovako ranim godinama može biti vrlo opasno i po zdravlje majke i po zdravlje deteta. Štaviše, devojčice nepovratno gube deo svoje adolescencije i još uvek nisu spremne za odgovornost majčinstva. Pristup dobrom, kvalitetnom i relevantnom obrazovanju te pozitivna iskustva koja bi devojčice stekle u školi bili bi izuzetno značajni faktori koji bi zaustavili stopu napuštanja školovanja i odložili preuranjenu udaju.

4.1.1 Planiranje porodice

Broj abortusa u državama/entitetima obuhvaćenim ovom studijom vrlo je visok. Naročito je visok među najsiromašnijima. Cena savremenih sredstava za kontracepciju te nepostojanje razumevanja i znanja vezanih za njihovu svrhu i upotrebu samo su neki od razloga zbog kojih se ona ne koriste, ali to je i pokazatelj rodne diskriminacije, moći stereotipa i malog uticaja žena. Ovo uglavnom važi za Rome, ali ne samo za njih. Škole u zemljama koje smo proučavali ovom prilikom imaju nekakvu rudimentarnu orijentaciju kada su seksualnost i planiranje porodice u pitanju, ali su te teme krajnje zapostavljene. Siromašna, isključena i naročito romska deca opet se nalaze u najlošijem položaju jer imaju i najlošiji pristup školovanju, a ostaju izložena riziku da ne steknu nikakvu predstavu o planiranju porodice i da budu uskraćena za mnoge vitalne informacije.

Piramida populacije Roma u romskim naseljima (vidi str. 17 pokazuje dramatičan porast te populacije. Ona se znatno razlikuje od piramida opšte populacije i populacije 20% najsiromašnijih, a koje prikazuju negativan populacioni rast. Razlozi postojanja ovakvih razlika nisu sasvim jasni. Jedan od razloga bi mogao da bude taj što, za razliku od Romkinja, neromske siromašne žene imaju izvesnu korist od nešto boljeg obrazovanja. Par godina srednje škole može predstavljati veliku razliku. To bi moglo da im pomogne i u tome da imaju veću kontrolu pri odlučivanju koliko će dece imati. Neromske žene možda imaju i više pobačaja, pošto imaju bolji pristup centrima zdravstvene zaštite. Dostupnost sredstava za kontracepciju,

uključujući tu i značaj njihove cene, trebalo bi da bude predmet daljeg proučavanja. Moguće je da obe piramide, u stvari, reflektuju poricanje prava ženama da odlučuju o broju dece koju će roditi. Romkinje žele manji broj dece, dok druge siromašne žene žele više od jednog, samo kada bi imale uslove da tu decu izdržavaju. Istraživanjem je utvrđeno da Romkinje retko koriste moderna kontraceptivna sredstva i da je stopa abortusa kod njih visoka.¹⁰⁷ Jedna novija studija koja je rađena u Albaniji pokazala je:

- da kontrolu rađanja koristi samo 10% Romkinja i 8% Egipćanki,
- da je samo 46% Romkinja i 49%

- Egipćanki čulo za standardne metode kontrole rađanja (mnogi muševci odbijaju da koriste kontraceptivna sredstva),
- da je 56% romskih žena imalo bar jedan abortus (77% imalo je dva ili više)
- da je 44% Egipćanki imalo najmanje jedan abortus, dok je 60% imalo dva ili više abortusa,
- da su najveći broj abortusa izveli lekari, ali da je 17% Romkinja i 15% Egipćanki uradilo to samostalno.¹⁰⁸

„Imala sam mnogo abortusa, ali moj muž još uvek neće da koristi kontraceptivna sredstva.“

Anida, Romkinja iz Tirane, Albanija

„Ja sam rodila troje zato što nemam sredstava da ih izdržavam (decu). Uradila sam to zbog loše situacije u kojoj sam. Nemam čime da ih hranim.“

Fidaria, Romkinja iz mesta Bregu i Lumit, Albanija

Između 10 i 60% romskih trudnica nikada ne poseti prenatalne klinike.

Po UNICEF-ovoj studiji iz 1996. godine, manje od 30% romskih majki u BJR Makedoniji, koje su izrazile želju da ne žele da ostanu trudne u naredne dve ili tri godine, koristile su savremena kontraceptivna sredstva.¹⁰⁹ U Rumuniji, istraživanjem koje se bavilo korišćenjem sredstava za kontracepciju utvrđeno je da manje od polovine romskih parova koristi bilo kakav metod zaštite, dok samo 16,3% upotrebljava neko od savremenih sredstava.¹¹⁰

U Crnoj Gori, istraživanjem koje je sprovedeno za Fond za edukaciju Roma, otkriveno je da skoro 70% žena Roma, Aškalija i Egipćana ne učestvuje u odlučivanju o broju dece u porodici jer se za to pitaju muževi ili njihove porodice.¹¹¹

Pokrenuto je više inicijativa u regionu za rad sa romskim ženskim grupama. Plan akcije za *Dekadu inkluzije Roma* u Bugarskoj predviđa pružanje podrške zdravstvenim medijatorima za Rome (kao u Rumuniji) kako bi edukovali žene o

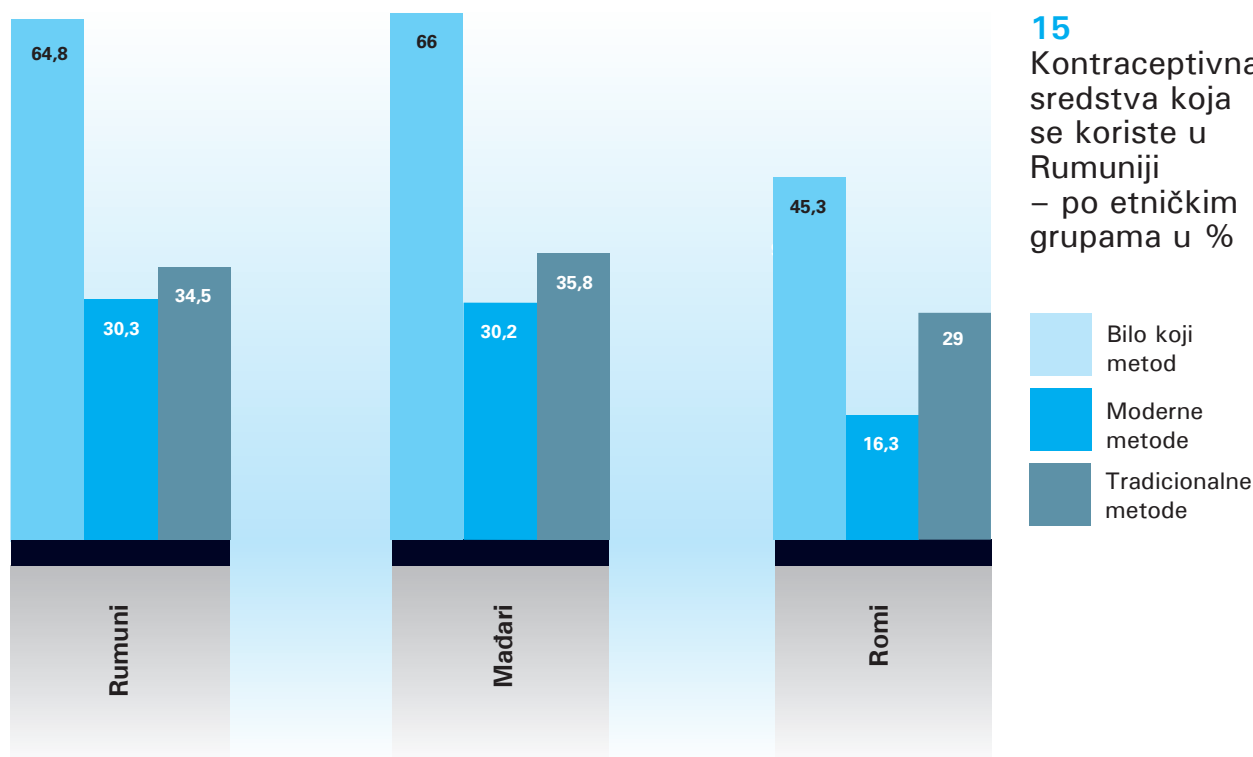
prenatalnoj nezi. Pružanje zdravstvenih usluga trebalo bi da im postane dostupnije zbog formiranja mobilnih timova i stvaranja mreže podrške za planiranje porodice u romskim zajednicama.

4.1.2 Prenatalna nega

Prenatalna nega izuzetno je važna jer je to pouzdan način da se sazna da li je trudnica dobrog zdravlja i da li se beba pravilno razvija i napreduje. Podaci koji su nam dostupni ukazuju na to da je ogromna većina žena u regionu imala bar jednu profesionalnu prenatalnu konsultaciju tokom trudnoće: u Albaniji 91%, u Bosni i Hercegovini 99%. Međutim, u BJR Makedoniji samo 80% trudnica ima prenatalnu negu,¹¹³ a Svetska banka beleži da je prenatalna služba na Kosovu, takođe, skromno razvijena.¹¹⁴

Veliki broj trudnoća predstavlja i visok nivo rizika za žene, pa je zbog toga vrlo važno za zdravstvene vlasti da romske trudnice dobijaju adekvatnu prenatalnu negu. Ipak, manje je verovatno da će Romkinje dobiti negu i savetovanje koji su im neophodni tokom trudnoće. Studije radene krajem devedesetih godina pokazuju da u Rumuniji više od 30% romskih porodilja nije nikada bilo na prenatalnoj klinici,¹¹⁵ dok u BJR Makedoniji 38% Romkinja nikada nije imalo stručan medicinski pregled tokom trudnoće.¹¹⁶ Na Kosovu je situacija još gora, jer tamo čak 60% trudnih Romkinja nikada nije bilo na prenatalnoj klinici.¹¹⁷ Studija o ženama Roma, Aškalija i Egipćana, urađena u Crnoj Gori, pokazuje da je samo 10% njih ikada posetilo ginekologa.¹¹⁸

Osnaživanje žena i ženskih grupa je svakako urgentna potreba. Uzroci koji se kriju iza visoke stope rađanja moraju se identifikovati i proučiti. Planiranje porodice, materinstvo, veštine roditeljstva trebalo bi kao teme ponuditi romskim ženskim grupama i na te razgovore trebalo bi zvati i dečake i muškarce. Postoje dobra iskustva u regionu iz kojih treba učiti. Pružanje usluga se mora prilagoditi potrebama i situaciji u kojoj su žene i porodice. Pružaocima usluga biće potrebna obuka kako bi stekli potrebna znanja i sposobnosti i upoznali se sa resursima koji će im biti potrebni.

Izvor: Serbanescu, F. i ostali¹¹²

4.1.3 Porodaj

Podaci na nacionalnom nivou do kojih je došao UNICEF pokazuju da je broj porođaja koje vrši medicinsko osoblje u regionu vrlo visok (98-100%), mada taj prosek kviri Albanija sa 94%.¹¹⁹ Međutim, čini se da ovi podaci ne obuhvataju sve porođaje, naročito ne one iz sasvim marginalizovanih i neregistrovanih zajednica, jer je u njima broj porođaja kod kuće i onih kojima ne prisustvuje medicinsko osoblje mnogo veći od onog na koji ukazuju zvanični podaci.

Za Srbiju postoje izveštaji o tome da je „u romskim zajednicama još uvek veliki broj kućnih porođaja”.¹²⁰ Istraživanjem koje je 1999. godine sproveo UNICEF u najvećem romskom naselju, Šuto Orizari, u BJR Makedoniji, skoro 1000 dece rođeno je kod kuće, u nehigijenskim uslovima i bez prisustva medicinskog osoblja.¹²¹ Nedavno urađena studija o napuštenosti dece na Kosovu pokazala je da se 17% porođaja odvija bez prisustva stručnog osoblja i da su tu u pitanju pretežno najsiromašnije žene.¹²² Kada se ove cifre dodaju prazninama koje postoje u zvaničnoj dokumentaciji, naročito o romskim ženama, može se zaključiti da je bilo i smrti novorođenčadi koje su ostale nezabeležene.

4.2 Zvanični identitet

Jedna od ranih formi društvenog isključenja sa kojom se deca susreću jeste nepostojanje zakonom predviđene prijave njihovog rođenja. „Nevidljivost“ neprijavljene dece naročito zabrinjava kada se zna da nepostojanje zakonskog identiteta povlači za sobom nemogućnost korišćenja svih prava vezanih za negu i zaštitu te dobijanje pomoći od javnih službi i vlasti.

U proleće 2000. godine, Komesarijat za izbeglice Republike Srbije, u saradnji sa UNHCR-om, organizovao je prijavlivanje interno raseljenih lica među kojima je bilo 19.000 Roma sa Kosova. Pa ipak, pred kraj 2001. godine preko 39% Roma u Srbiji, uključujući one koji su već tu živeli i pridošlice sa Kosova, i dalje nije posedovalo nijedan zvanični srpski dokument za identifikaciju.¹²³ UNHCR je kasnije istražio ovaj problem i utvrdio da Romi nisu smatrali da bi im dobijanje zvaničnih dokumenata donelo neku korist i da su se žalili na sistem samo onda kada bi im iskrsla neka hitna potreba,¹²⁴ dok je u studiji koja je urađena za srpsku vladu zabeleženo je da oni zaziru od činovnika.¹²⁵ Međutim, razlog možda leži i u vrlo komplikovanoj i skupoj proceduri dobijanja dokumenata. Potrebno je ispuniti brojne formulare i

15 Kontraceptivna sredstva koja se koriste u Rumuniji – po etničkim grupama u %

Na kraju 2001. godine preko 39% Roma u Srbiji, uključujući tu i Rome i privremeno raseljene sa Kosova, nije imalo nijedan od osnovnih dokumenata Republike Srbije za identifikaciju.

to svakako predstavlja teškoću ljudima skromnog obrazovanja, a treba navesti i adresu koju mnogi Romi iz romskih naselja nemaju; najzad, ponekad je potrebno da putuju i na drugi kraj zemlje. Povrh svega, tu je taksa koja mora da se plati, a i službenici se neretko vrlo loše ponašaju prema njima.

Činjenica da neka deca nisu prijavljena svedoči o mnoštvu nedostataka u samom sistemu. Vlada treba da obezbedi uslove da svako dete bude prijavljeno. To nije nešto što bi trebalo da zavisi od roditelja i njihovih sposobnosti ili mogućnosti – čak i ako roditelji nemaju mogućnosti ili sposobnosti koje su potrebne, strukture i politika morali bi da budu takvi da osiguravaju inkluziju sve dece. Manjkavosti unutar sistema morale bi da budu identifikovane, a prijavljivanje svakog deteta, bez izuzetka, garantovano. Štaviše, u *Konvenciji o pravima deteta* stoji da prava deteta moraju biti jednako primenjivana za svako dete, bilo da je ono građanin date države ili ne. To onda znači da, recimo, raseljena romska deca sa Kosova moraju da budu prijavljena i da njihova prava ne smeju da im se uskraćuju, čak i ako u zemlji borave privremeno.

4.3 Zdravlje dece i ishrana

Mi znamo vrlo malo o zdravlju siromašne dece. Ne postoje zvanične studije o njihovom zdravstvenom stanju niti postoji sistem kojim bi se pratila eventualna poboljšanja ili pogoršanja. Siromašna životna sredina, nehigijenski uslovi života i slaba ishrana u kombinaciji

sa neadekvatnom negom mogu ostaviti vrlo štetne posledice na zdravlje dece. Zdravstveno stanje malog deteta ima uticaja na stanje njegovog zdravlja u zreloom dobu.

4.3.1 Zdravlje odojčadi i dece do pet godina

Zdravstveno stanje novorođenčeta u tesnoj je vezi sa zdravljem i uslovima ishrane majke. Nega koju žene imaju tokom trudnoće direktno utiče na bebu u fizičkom i emocionalnom smislu i može biti presudna kada su u pitanju njihove šanse za preživljavanje i razvoj. U celom regionu Jugoistočne Evrope mortalitet novorođenčadi je u opadanju, ali je još uvek znatno viši od proseka u Evropskoj Uniji.

Zdravlje dece koja žive u najizolovanijim zajednicama, naročito romske dece, mnogo je lošije od zdravlja njihovih vršnjaka koji su u manje uskraćenom položaju. Zato je njima kvalitetna zdravstvena nega mnogo potrebna. Nažalost, pristup zdravstvenoj nezi ograničavaju im i socijalna isključenost i diskriminacija. Ta deca nisu uvek registrovana jer bi njihovi roditelji morali da plate sumu koju sebi ne mogu da priušte, a vrlo često nisu dobrodošli ni u zdravstvenim centrima. Povrh svega, u slučajevima kada su roditelji slabo obrazovani, oni često nemaju ni prave informacije ili ne umeju da pruže svom detetu odgovarajuću preventivnu negu.

Brojčani podaci za Srbiju pokazuju da je stopa smrtnosti romske dece mlađe od pet godina tri puta veća od proseka na nacionalnom nivou.

16
Mortalitet dece (mlađe od godinu dana) u 2003. god. na 1000 živorođene

Zemlja	Stopa mortaliteta dece
Albanija	18
Bosna i Hercegovina	14
Bugarska	14
BJR Makedonija	10
Rumunija	18
Srbija i Crna Gora	12
EU* (2005)	5,2

Izvor: UNICEF, Index Mundi125:

„Odvela sam unuču kod doktora i ono se zakašljalo pored stola medicinske sestre. Rekla mi je da ga izvedem, iako njoj svakodnevno pride po sto bolesnih ljudi. Pitala sam je zašto to govori. Da li zato što smo Romi? Da smo Makedonci ne bi se tako ponašala prema nama.“

Romkinja iz BJR Makedonije¹²⁶

Godine 2005. neke države regiona, u anketnom istraživanju višestrukih pokazatelja stanja (*MICS*) koje je finansirao UNICEF, uključile su modul o Romima koji žive u romskim naseljima. Brojčani podaci za Srbiju pokazali su da je **stopa mortaliteta romske dece mlađe od pet godina tri puta veća** od nacionalnog proseka. Istraživanje organizacije Oxfam je pokazalo da 30% romske dece pati od dijareje, što je opet tri puta više od stope u opštoj populaciji. Preko 10% romske dece boluje od respiratornih infekcija, što je četiri puta više od nacionalnog proseka. Kožne bolesti i astma su vrlo uobičajene među malim Romima.¹²⁷ Sledeće istraživanje koje je 2005. sproveo UNICEF pokazalo je da je **20% romske dece slabog zdravlja, u poređenju sa samo 7% neroma**. Veća je i učestalost oboljevanja, jer se 30% dece razboli najmanje jednom u dva meseca.¹²⁸ Slabo zdravlje utiče na ishranu i na razvoj, a može imati štetan uticaj na pohađanje škole.

Vakcinacija protiv najčešćih dečijih bolesti opasnih po život predstavlja centralni aspekt preventivne zdravstvene nege dece. U državama koje su obuhvaćene ovim Izveštajem, zvanična stopa imuno-zbrinute dece je veća od 90%. Međutim, to znači da postoji više od 10% dece koja su registrovana ali ne i vakcinisana. Među onima koji nisu prijavljeni, broj vakcinisanih je verovatno minimalan. To su ista ona siromašna i romska deca kojima je zdravlje izloženo najvećem riziku usled oskudnih uslova u kojima žive i uskraćenosti za podršku nadležnih službi. Poslednji slučajevi poliomielitisa zabeleženi u Evropi prijavljeni su u Bugarskoj, u regionu Burgas, među romskom decom.¹²⁹ Iz zvaničnih statistika nije moguće odrediti u kom su obimu romska deca uključena u programe vakcinacije.

Kampanjom koju je podržao UNICEF u Srbiji, u periodu 2002-2004. godine, otkriveno je da skoro **42.000 dece iz marginalizovanih populacionih grupa (uglavnom Romi) nije vakcinisano**. Najveći

broj njih nije ni prijavljen u zdravstvenim centrima, a 10% nema krštenicu.¹³⁰ Nadalje, anketnim istraživanjem višestrukih pokazatelja stanja (*MICS*) utvrđeno je da je tek svako četvrto romsko dete primilo sve potrebne vakcine na vreme.¹³¹ Svetska zdravstvena organizacija procenila je da je u BJR Makedoniji svega 50% malih Roma potpuno imuno-zaštićeno u poređenju sa nacionalnom stopom od 94%.¹³²

„Nevidljivost“ velikog broja dece u očima vlasti zbog nemanja zvaničnog identiteta ili prijave u centrima primarne zaštite, udružena sa nepostojanjem službi za pružanje pomoći siromašnima i diskriminacijom romskih zajednica, predstavlja glavni razlog ovakvog zanemarivanja. Uz to, neznanje i nepoverenje u vakcinaciju izvesnog broja romskih roditelja samo komplikuju posao zdravstvenim radnicima. Ipak, te službe su odgovorne za pronalaženje pogodnog načina da se dopre do sve dece.

Konvencijom o pravima deteta od država potpisnica zahteva se da smanje mortalitet novorođenčadi (član 24.2a), a *Milenijumski cilj razvoja* broj 4, koji se tiče smanjenja mortaliteta dece, zahteva efikasnije praćenje i evidenciju mortaliteta dece. Da bi se ovi ciljevi ispunili, zdravlje svakog deteta treba da postane prioritet za svaku vladu. Obaveza je svake vlade da dopre do sve, pa i siromašne i socijalno isključene dece.

Čini se da širom regiona raste svest o tome da se mnogo više pažnje mora posvetiti reproduktivnom zdravlju i zdravlju novorođenčadi među Romima. U Bugarskoj, redukovanje stope smrtnosti romske odojčadi jedan je od ciljeva plana akcije za *Dekadu inkluzije Roma*, za šta će biti angažovani zdravstveni medijatori (kao u Rumuniji) i mobilne jedinice zdravstvene zaštite. Imunizacija je jedna od prioritetnih tema u planovima za unapređenje zdravstva za Rome u regionu. Ovo se odnosi na informisanje, edukaciju i širenje obima kampanja imunizacije što će se realizovati u romskim zajednicama i među roditeljima, kao i provere kojima će se testirati nivoi pokrivenosti.

Ovo su samo neke od inicijativa koje obećavaju, a koje su razvijene u državama/entitetima obuhvaćenim ovom studijom. Loše osmišljeni i nefunkcionalni sistemi evidentiranja i socijalnog staranja, visoki troškovi i diskriminacija ograničavaju Romima pristup zdravstvenim službama. Poboljšanju zdravlja siromašne i romske dece mora se pristupiti sveobuhvatno i na integrisan način, kako na lokalnom tako i na nacionalnom nivou. Zdravstvene, obrazovne i službe socijalnog staranja

●
Poslednji slučajevi poliomielitisa zabeleženi u Evropi prijavljeni su u Bugarskoj, u regionu Burgas, među romskom decom.

U Srbiji, mala težina romskih beba na rođenju je dvostruko češća u odnosu na nacionalni prosek, a telesna konstitucija, merena u određenim intervalima tokom odrastanja, četverostruko je manja od nacionalnog proseka.

53% Roma u Jugoistočnoj Evropi kaže da je gladno u poređenju sa 9% neroma.

16 Procenat umereno i veoma neuhranjene dece

morale bi da koordinisano rade na uklanjanju barijera koje blokiraju slobodan pristup svim uslugama koje one treba da pružaju.

4.3.2 Navike u ishrani i roditeljstvu

Isključivo dojenje je najbolji mogući način početka života za bebu, mada je posle četvrtog, odnosno šestog meseca potrebno i dohranjivanje. Loši higijenski uslovi povećavaju rizik od pojave dijareje i dodatno pogoršavaju nutricionistički status. Pothranjenost deteta u prve dve do tri godine života može se pokazati kao vrlo ozbiljan problem budući da se u tom periodu mozak najviše razvija; to je vreme kada se postavljaju temelji budućeg učenja i socijalizacije. Nedostatak hrane i stimulacije u okruženju deteta tokom ovog perioda može ostaviti trajne posledice.

Mala težina novorođenčadi i slaba telesna konstitucija ključni su indikatori za određivanje nutricionističkog statusa. Težina beba na rođenju skoro uvek je u tesnoj vezi sa zdravljem majke i njenom uhranjenošću. Prvi direktan efekat socijalne isključenosti koji je precizno merljiv jeste upravo težina beba. Anketnim istraživanjem višestrukih pokazatelja stanja (MICS) u Srbiji¹³³ saznalo se da je među decom iz 20% najsiromašnijih porodica mala težina novorođenčadi (ispod 2500 grama) skoro dvostruko češća u odnosu na nacionalni prosek; za Rome je to tačno dvostruko više od nacionalnog proseka. Nedostatak pravilne ishrane kod trudnica direktno ugrožava šanse bebe za opstanak, rast, dugoročno zdravlje i psihosocijalni razvoj. Istraživanje Programa za razvoj Ujedinjenih nacija (UNDP) iz 2004. godine omogućilo je uspostavljanje korelacije

populaciji neroma takvih je samo 9%.¹³⁴ Organizacija Ujedinjenih nacija za hranu i poljoprivredu (FAO) u okviru svog Projekta osiguranja hrane sprovela je anketu kojom se utvrdilo da u zemljama bivše Jugoslavije 7,1% opšte populacije može da se smatra onima „koji su na ivici gladi ili gladuju“. Međutim, za romske porodice se kaže da se 84,9% domaćinstava može definisati kao „oni koji su na ivici gladi“, dok se 69,1% definiše kao „oni koji su na ivici gladi ili gladuju“.

Kroz čitavu ovu studiju videćemo kako nedostaci romske dece sa godinama njihove starosti postaju sve veći i veći te, u jednom trenutku, dospevaju do tačke kada i najmlađa generacija postaje osuđena na prokletstvo života u siromaštvu i socijalnoj isključenosti baš kao što se to dešavalo i njihovim porodicama mnogo generacija unazad. Jaz koji je stvoren ne produbljuje se samo između Roma i opšte populacije, već i između Roma i 20% najsiromašnijih.

Telesna razvijenost se meri u određenim intervalima dok dete ne napuni pet godina. Isto anketno istraživanje višestrukih pokazatelja (MICS) pokazalo je da dece sa slabom telesnom konstitucijom među 20% najsiromašnijih ima dvostruko više, a među romskom decom čak četverostruko više u odnosu na nacionalni prosek. Krhka telesna građa je odraz hronično slabe ishrane, odnosno rezultat vrlo slabe ishrane u dužem vremenskom periodu te povratnih i hroničnih bolesti.

Vidimo da se nedostaci koje su bebe najsiromašnijih i Roma imale na rođenju vremenom nisu popravljali nego samo pogoršavali. U Srbiji, 8,8% romske

Zemlja	Pothranjenost %
Albanija	14,3
Bosna i Hercegovina	4,1
BJR Makedonija	5,9
Rumunija	3,2
Srbija i Crna Gora	1,9

Izvor: UNICEF¹³⁶

između male težine novorođenčadi i hrane koja je dostupna roditeljima. Nadalje, većina Roma (53%) rekla je da je gladovala prethodnog meseca; u

dece je neuhranjeno (dok je nacionalni prosek 1,5%), a čak 25% njih ima slabu telesnu konstituciju (naspram nacionalnog proseka koji je 6,6%).

Mora se reći da sistem nije uspeo da pronađe ovu decu na vreme i pruži im odgovarajuću podršku. UNICEF-ovim istraživanjem iz 2005. godine došlo se do podatka da samo jedna četvrtina (26%) romskih majki ima priliku da dobije savete zdravstvenih stručnjaka o ishrani dece.¹³⁵

U Tabeli 16 prikazani su procenti male telesne težine dece u opštoj populaciji u proučavanim zemljama. Taj procenat je znatno viši nego u Evropi, ali i niži u odnosu na zemlje u razvoju.

Zdravlje, ishrana, nega i rana stimulacija u životnom okruženju deteta jesu najvažnije komponente dobrog razvoja. UNICEF je 2005. godine sproveo istraživanje među romskim i neromskim majkama u Srbiji i Crnoj Gori kako bi se saznalo nešto o njihovoj roditeljskoj praksi. Došlo se do zaključka da romske majke provode manje vremena sa svojom decom od neromkinja, direktna komunikacija sa mladima od šest godina je slabija i one su nezadovoljnije postignućima svoje dece.¹³⁷ Sledećim istraživanjem, 2006. godine, utvrđeno je da romska deca mlađa od pet godina koja žive u najizolovanijim zajednicama od svojih roditelja dobijaju podršku u razvoju koja je upola manja od one koju imaju neromska deca i dva puta češće ostaju bez nadzora odraslih ili ostavljeni sa drugim detetom (mlađim od deset godina).¹³⁸

Pogrešno bi bilo generalizovati rezultate ovih istraživanja na stotine i hiljade romskih porodica širom regiona. Romska deca možda dobijaju drugačije stimulacije koje istraživanjem nisu otkrivene. Međutim, obrazac ponašanja u drugim zemljama vrlo je sličan ovom jer su roditelji sasvim zaokupljeni svakodnevnim trudom da nabave hranu i osnovne potrepsitine za elementarni opstanak. Roditelji koji su manje obrazovani manje i pokušavaju da komuniciraju sa svojom decom. Ipak, to je tema koja zahteva dalje proučavanje. Postojeće navike vezane za roditeljstvo i ishranu trebalo bi identifikovati te na osnovu njih osmisliti odgovarajuće programe obuke koji bi doveli do poboljšanja.

Pothranjenost i nedostatak stimulacije tokom prve tri godine života od trajnog su uticaja i često se ne mogu nikada u potpunosti popraviti. Čak i kada dete odraste i prođe tu kritičnu fazu, neadekvatna ishrana uticaće i dalje na njegovo zdravlje i blagostanje. Istraživanje koje je izvršeno u okviru *Projekta osiguranja hrane Organizacije Ujedinjenih nacija za hranu i poljoprivredu (FAO)* pokazalo je da, kada su u pitanju **romska**

deca iz republika bivše Jugoslavije, njih 47,2% ulazi u grupu „na ivici gladi ili gladuju“.¹³⁹ Glad je za svako dete užasno iskustvo. Gladno dete teško može da se koncentriše i prati nastavu u školi i oseća se poniženim kada poredi sebe sa drugima koji su u boljem položaju.

Siromaštvo porodice ograničava količinu i raznovrsnost hrane koja je dostupna deci. Istraživanjem organizacije Oxfam došlo se do sledećih podataka:

- 24% romske dece i mladih nikada nije konzumiralo mleko ili mlečne proizvode,
- 70% dece jede meso manje od jednom nedeljno,
- 40% njih nikada nema sveže voće i povrće.¹⁴⁰

Slično ovom, studija koju je uradio UNICEF u Srbiji i Crnoj Gori pokazala je da ishrana dece u romskim zajednicama sadrži natprosečne količine krompira, pasulja i hleba, dok su meso, voće, povrće i mlečni proizvodi slabo zastupljeni.¹⁴¹

Predškolske i školske ustanove trebalo bi da odigraju ključnu ulogu u rešavanju problema gladi dece. Na lokalnom nivou trebalo bi uspostaviti dobru koordinaciju između škole, nastavnika i sistema socijalne zaštite, a situaciju u kojoj se nalaze socijalno isključena deca trebalo bi pažljivo pratiti, vodeći računa da nijedno dete ne bude izostavljeno.

4.4 Nasilje u porodici

Socijalna isključenost, diskriminacija, nepoštovanje ljudskih i građanskih prava, život van dometa društvenih tokova u nezdravim uslovima skučenosti, u relativnoj ilegali, siromaštvo i glad, sve to stvara nesigurnost i tenziju koja mora da se odrazi i u samoj porodici. Rezultati pilot ankete urađene u niškom regionu pokazali su da je više od 47% romskih žena bilo žrtva nasilja u porodici, najčešće zajedno sa svojom decom koja su bila i svedoci i žrtve.¹⁴² Slična anketa urađena je za *Asocijaciju za emancipaciju, solidarnost i ravnopravnost žena (ESE)* i ona je ukazala na to da je skoro polovina Romkinja iz BJR Makedonije imala iskustvo nasilja u porodici.

Jedan od identifikatora primene nasilja prema deci može se videti i iz UNICEF-ove studije o roditeljskim navikama u Srbiji i Crnoj Gori. Skoro jedna trećina romskih ispitanika (30%) smatrala je da je telesno kažnjavanje odgovarajući način vaspitanja dece u odnosu na 11%

Skoro polovina romskih žena anketiranih u BJR Makedoniji imala je iskustvo nasilja u porodici.

neromskih. Skoro dve trećine (64%) romskih roditelja priznalo je da je udarilo svoje dete u nedelji koja je prethodila anketi (što je duplo više nego među neromima); oni dva puta češće tuku svoju decu.¹⁴³

Nasilje se, u svim državama/entitetima koje su obuhvaćene našim istraživanjem, u javnosti smatra unutrašnjom stvari porodice. Usvojeni su zakoni koji unutarporodično nasilje određuju kao krivično delo, ali društvene norme i tradicija još uvek preovlađuju. Sudeći po onome što romske aktivistkinje kažu, unutar njihovih zajednica teško je otvoreno razgovarati o nasilju nad ženama i decom. Romkinja koja prijavi nasilje može da se suoči sa izopštenjem iz zajednice jer privatnu porodičnu stvar iznosi iz kuće i nanosi štetu mužu.

Nasilje u porodici može biti traumatično iskustvo za decu i od priličnog je uticaja na njihovo fizičko, socijalno i emocionalno napredovanje. Vlasti, nastavnici, zdravstveni radnici i socijalne službe u obavezi su da identifikuju slučajeve koji zahtevaju pažnju te da blagovremeno reaguju na odgovarajući način ili ih proslede nadležnim institucijama. Međutim, države i entiteti koji se pominju u ovom Izveštaju trenutno su u procesu tranzicije i reformi socijalnih i drugih službi. Budžeti su im smanjeni, zarade niske pa su i odgovarajuće terenske službe veoma slabe. Povrh svega, predrasude koje postoje o Romima i veća „nevidljivost“ romske dece utiču na to da mnoga deca ostaju bez potrebne podrške, nege i zaštite koji su im neophodni. Takođe, u ovim državama i entitetima sistem ombudsmana se tek uspostavlja pa nasilje u porodicama tek počinje da postaje problem od javnog interesa. *Studija o nasilju* generalnog sekretara Ujedinjenih nacija, objavljena 2006. godine, pomogla je da se problem nasilja nad decom pokrene mada većina ljudi još ni približno nije svesna razmera i obima tog problema. Zaštita žena i dece izuzetno je veliki zadatak koji je tek započet. Njegovo rešenje zahteva povećanje svesti ljudi, ali i stvaranje institucija, uključujući tu i pouzdane referentne službe, razvoj politike te promene društvenih normi i ponašanja. Nasilje nad decom nije isključivo vezano za siromašne i isključene; ono se dešava u svim slojevima društva.

4.5 Zaključak

Socijalna isključenost pogađa decu direktno i indirektno čak i pre nego što se rode zbog toga što su njihove zajednice, porodice i majke takođe odvojeni od društva. Skoro 68% Roma u zemljama bivše Jugoslavije suočava se sa glađu. Mala težina novorođenčadi često je tesno povezana sa pothranjenošću koja vlada među siromašnim trudnicama. Države/entiteti ne ispunjavaju svoju obavezu da obezbede „odgovarajuću prenatalnu i postnatalnu negu i zaštitu romskim majkama i njihovim bebama“. Deca zahtevaju posebnu pažnju kako bi im se pružila dobra ishrana i stimulacija u prvim, najosetljivijim godinama života. Ograničenje troškova, nepostojanje podrške za roditelje, manjkavosti sistema registracije, fizička nepristupačnost službi, nedostatak terenskih službi i diskriminacija – sve su to razlozi zbog kojih siromašna deca, a posebno romska, ostaju izolovana. Nadalje, države ne ispunjavaju ni svoju obavezu „donošenja propisa o nužnoj medicinskoj pomoći i zdravstvenoj zaštiti za svako dete“, a roditelji sami nemaju osnovna znanja o zdravlju svoje dece.

Pružanje podrške trudnicama i mladim roditeljima kako bi se osiguralo to da će žene biti zdrave i da će se dobro hraniti, kao i da će njihove bebe imati dobru ishranu i pravilnu sredinsku stimulaciju, mora postati vrhunski prioritet u borbi protiv siromaštva i isključenosti.

Deca moraju postati najvažnija briga, naročito tokom ovog perioda tranzicije i reformi službi i struktura sistema. Bolesno dete ne može da čeka da ekonomija u njegovoj zemlji ojača ili da roditelji nađu zaposlenje. Treba odmah odrediti kratkoročne, srednjoročne i dugoročne opšte ciljeve koji bi osigurali da i socijalno isključena deca dobiju najbolju moguću zaštitu, da postanu i ostanu zdrava, da se dobro hrane, da imaju pravilnu razvojnu stimulaciju – jednom rečju, rezultati su potrebni što pre.

5. Obrazovanje

Kada romska deca stignu do školskog uzrasta, posledice nepovoljnog položaja s kojim se sreću od rođenja postaju još vidljivije pa neka deca i ne dobijaju poziv za polazak u školu jer nisu ni registrovana u zvaničnoj dokumentaciji.

Mada se romska deca suočavaju sa vrlo ozbiljnim problemima tokom prvih godina života zbog siromaštva, socijalne isključenosti i diskriminacije, ona odrastaju u porodici i okruženju zajednice kojoj pripadaju, a koja im pruža zaštitu i pomaže im u razvoju ličnosti. Međutim, kada pođu u školu, ta deca moraju da se suoče sa spoljnim svetom. Da li će ona biti dovoljno pripremljena za školu i da li će dobiti potrebnu podršku od nastavnika i školskih drugova, od lokalne sredine i da li će to za njih biti uspešno iskustvo? U najvećem broju slučajeva – neće. Romska deca neće se samo naći u potpuno novoj

ili praktikuju interkulturalno učenje i razumevanje. Nastavno osoblje nema ni znanja ni sredstava za promovisanje takvog učenja. Nastavnici, školsko osoblje, neromska deca ili njihovi roditelji romsku kulturu najčešće vide kao nešto negativno ili manje vredno. Različitost se ne vidi kao prednost; biti drugačiji uvek znači biti lošiji. Mali Romi moraju da se suoče sa ovakvim neprijateljskim okruženjem već u prvom razredu osnovne škole.

U svim državama/entitetima obuhvaćenim ovim Izveštajem postoji izvesna materijalna nadoknada za predškolsko obrazovanje, a osnovna škola je obavezna i nominalno besplatna. Tokom socijalističkog perioda u ovim državama ulagani su napor da se dostigne opšti obuhvat osnovnim obrazovanjem. Rezultat tog nastojanja jeste visoka stopa

Država/entitet	% od bruto nacionalnog dohotka 2002-3. godine
Albanija	2,6
Bosna i Hercegovina*	4,3 (2005) ¹⁴⁴
Bugarska	3,6
Kosovo*	6,1 (2003)
BJR Makedonija	3,5
Rumunija	3,6
Srbija i Crna Gora	3,8 (2004) ¹⁴⁵ 5,4 (2004) ¹⁴⁶

Izvor: UNESCO, *Svetska banka, OECD

i nepoznatoj sredini već će biti izložena i surovij diskriminaciji.

Deca imaju pravo na svoju kulturu i kulturni identitet, ali i da budu ponosna na sebe i svoju porodicu. Nažalost, školski sistemi u regionu samo po izuzetku podržavaju prihvatanje različitosti

pismenosti u regionu u populaciji odraslih. Iako su mogućnosti pohađanja nastave za romsku decu u to vreme bile nešto bolje, u najvećem broju slučajeva radilo se o osnovnoj veštini pisanja i čitanja, koja je opet, bila slabije zastupljena kod romskih žena.

17 Rashodi za obrazovanje

© UNICEF Srbija / Zoran Jovanović Maćak

●
Broj romske dece u predškolskim ustanovama zabrinjavajuće je mali – od 0,2% na Kosovu do 17% u Rumuniji.

Izdvajanja države za obrazovanje su vrlo mala u većini ovih država, a i njegova efikasnost je pod znakom pitanja. Sa ovakvim nivoom investiranja u decu biće vrlo teško prevazići siromaštvo i socijalnu isključenost.

U proteklih petnaest godina, u regionu su se pokazali svi značajni problemi vezani za primarne službe, zdravstvo, obrazovanje i socijalnu zaštitu. Sistemi se reformišu po zahtevima tržišne ekonomije, političkog pluralizma i evropskih integracija; javni rashodi za obrazovanje su smanjeni, a troškovi obrazovanja se sve više prenose na pojedinca. To vrlo negativno utiče na decu iz najsiriromašnijih porodica.

5.1 Predškolsko vaspitanje

Predškolsko vaspitanje je važno jer se deca tako pripremaju za školovanje. Deca koja borave u jaslicama, zabavištima, vrtićima ili nekim drugačijim predškolskim

ustanovama stižu izvesnu prednost nad decom koja to nemaju, kada pođu u osnovnu školu. Predškolsko vaspitanje može biti od velike pomoći deci iz porodica i zajednica koje su tradicionalno lišene obrazovanja, kao i deci koja govore jezikom manjine ili zbog situacije u kući nisu imala stimulisan rani razvoj. To, takođe, može biti odlična prilika za orijentaciju i dece i roditelja, prilika da se postave temelji inkluzivnog, interkulturalnog školskog okruženja, prilika da se i romska i neromska deca i roditelji međusobno upoznaju te da nauče da razumeju i uvažavaju različite kulture.

U Jugoistočnoj Evropi, broj dece u predškolskim ustanovama zabrinjavajuće je mali, osim u Bugarskoj i Rumuniji, gde tri četvrtine najmlađih ima neku vrstu predškolskog vaspitanja. Međutim, i u ovim zemljama stopa učešća romske dece je suviše mala – 16% i 17%. Predškolsko vaspitanje najslabije je u Bosni i Hercegovini i na Kosovu (na čitavom Kosovu postoje samo 34 vrtića).

Država/entitet	Nacionalni %	Romi %
Albanija	47 ¹⁴⁸	Nema podataka
Bosna i Hercegovina*	4-5 ¹⁴⁹	Nema podataka
Bugarska	76 ¹⁵⁰	16 ¹⁵¹
Kosovo*	4-5 ¹⁵²	0,2 Roma, Aškalija, Egipćana (49 dece) ¹⁵³
BJR Makedonija	12 ¹⁵⁴	Nema podataka
Rumunija	76 ¹⁵⁵	17 ¹⁵⁶
Srbija i Crna Gora	22 ¹⁵⁷	3,9 ¹⁵⁸ u Srbiji 3,9 ¹⁵⁹ Roma, Aškalija i Egipćana

18 Uključenost u predškolsko vaspitanje

Izvor: UNESCO, Svetska banka, Savet Evrope

Na Kosovu je 2001. godine samo 49 dece Roma, Aškalija i Egipćana išlo u vrtić.¹⁴⁷

Ova Tabela 18 sastavljena je na osnovu podataka iz različitih izvora i ne treba je uzimati kao indikativnu.

U seoskim oblastima postoji vrlo malo predškolskih ustanova. U gradovima se obično daje prednost deci roditelja koji rade, što znači da se siromašnija deca, nezaposlenih roditelja zanemaruju.¹⁶⁰ Iako šturi, postojeći podaci pokazuju da je uključenost romske dece u predškolske ustanove minimalna. Deca koja su već u zaostatku i kojoj je stoga kvalitetna i sveobuhvatna priprema najpotrebnija jesu upravo ona kojoj se pristup predškolskom vaspitanju uskraćuje.

„Bilo bi dobro kad bi se uveli predškolski programi. Kada dođu u osnovnu školu znali bi bolje srpski jezik.“

Rom iz Beograda¹⁶¹

Deca kojoj je romski jezik maternji, a koja nekako dospeju u predškolsku ustanovu, izložena su dodatnoj institucionalnoj diskriminaciji jer im nije obezbeđena odgovarajuća podrška. Tek nekoliko predškolskih ustanova pruža pomoć malim Romima u sticanju veština i sigurnosti u baratanju jezikom koji će

im biti potreban u školi. Interkulturalno učenje i razumevanje zavise prvenstveno od inicijative pojedinaca, a ne od institucionalnih kapaciteta i politike. Ima nekoliko izuzetaka i oni su privatno inicirani.

Istraživanje sprovedeno 2000. godine pokazalo je da su skoro sva romska deca (97%) koja su bila u predškolskim programima, a koje su vodile nevladine organizacije u Srbiji, sa uspehom savladala srpski jezik te su kasnije sasvim uspešno završila prvi razred osnovne škole. Samo jedna trećina dece koja nisu učestvovala u ovim programima vladala je srpskim jezikom, a tek 40% njih je položilo prvi razred.¹⁶² Ove činjenice ukazuju na to da je moguće prevazići jezičke i druge barijere u učenju ukoliko je dostupno kvalitetno predškolsko vaspitanje.

„Obrazovanje je problem. Moje dete nije u stanju da drži korak sa ostalom decu ma kako bistro bilo zato što jezik ne zna dobro, a mi kod kuće svi govorimo isključivo ciganskim jezikom.“

Rom iz Niša¹⁶³

Obrazovanje je prioritet Dekade inkluzije Roma. Zato je ustanovljen Fond za edukaciju Roma i svaka od pet država obuhvaćenih ovim Izveštajem, koje

Istraživanje sprovedeno 2000. godine pokazalo je da su skoro sva romska deca (97%) koja su bila u predškolskim programima, a koje su vodile nevladine organizacije u Srbiji, sa uspehom savladala srpski jezik te su kasnije sasvim uspešno završila prvi razred osnovne škole.

Država/entitet	Neto uključenost
Albanija	95%
Bosna i Hercegovina	95% ¹⁶⁴
Bugarska	90% ¹⁶⁵
Kosovo	96% ¹⁶⁶
BJR Makedonija	91%
Crna Gora	97% ¹⁶⁷
Rumunija	89%
Srbija	98% ¹⁶⁸

Izvor: UNESCO; Svetska banka

učestvuju u Dekadi, utvrdila je inicijative kojima će povećati učešće romske dece u predškolskom obrazovanju. Osim toga što treba bolje da pripreme osnove znanja jezika, istorije i tradicije Roma, vlade su u obavezi da pomno prate učešće romske dece u predškolskim ustanovama; tako je, recimo, Rumunija ocenila da će moći da postigne godišnje povećanje od 5%. Inicijative fokusirane na zajednicu imaju za cilj da ohrabre roditelje da šalju svoju decu u školu i Rumunija je već prihvatila jedan takav program u saradnji sa UNICEF-om.

U Srbiji trenutno 3,9% romske dece boravi u predškolskim ustanovama. Uz povećanje od 5% godišnje za ukupnu populaciju, biće potrebno 15 godina (računajući tu i porast populacije) da 80% romske dece dospe do predškolskog vaspitanja. To znači i da će sledeća generacija mališana izgubiti ovakvu krucijalnu priliku. U konsultacijama koje smo pri pisanju ovog Izveštaja imali sa romskim nevladinim organizacijama, nemogućnost pohađanja predškolskih ustanova identifikovana je kao glavni faktor nedovoljnog obrazovanja Roma u regionu. Povećanje uključenosti romske dece u predškolsko obrazovanje i uverenje da će ih takvo iskustvo sigurno pripremiti za dalje školovanje zahtevaju urgentnu akciju ako se želi da deca, naročito romska, dobiju šansu da raskinu lanac međugeneracijske socijalne isključenosti. Ambiciozni cilj – da 80% romske i najsiromašnije dece krene u predškolske ustanove u narednih 3 do 5 godina – nije nedostižan, a imao bi dramatične efekte na uključivanje u obrazovni sistem. To bi trebalo da bude

ključni elemenat urgentne kratkoročne strategije inkluzije. Ono što bi se zauzvrat dobilo od takve investicije moglo bi da bude neverovatno.

5.2 Osnovno obrazovanje

Širom Jugoistočne Evrope, stopa uključenosti dece u osnovnoškolsko obrazovanje je visoka, oko 90%, uz zanemarivo malo razliku između devojčica i dečaka.

Budući da su ove cifre sasvim zadovoljavajuće, a podaci nisu raspodeljeni po materijalnom stanju, etničkoj pripadnosti ili drugim grupama u okviru populacije koje imaju nepovoljan položaj, skoro da i nema razloga za zabrinutost koja se obično javlja oko dispariteta i male pažnje koja se pridaje osnovnom vaspitanju. Generacija odraslih relativno je dobro obrazovana i vlasti često ne shvataju da situacija za današnju decu više nije ista.

„Naša deca će biti nepismenija od nas. U našem kraju većina članova porodica imala je srednjoškolsko pa i fakultetsko obrazovanje, ali su sada i oni nezaposleni i jedva uspevaju da prežive od danas do sutra... Odrasli gladuju jer za decu mora da ima bar nešto hrane, a što se tiče školskih knjiga... ma zaboravite na to...”

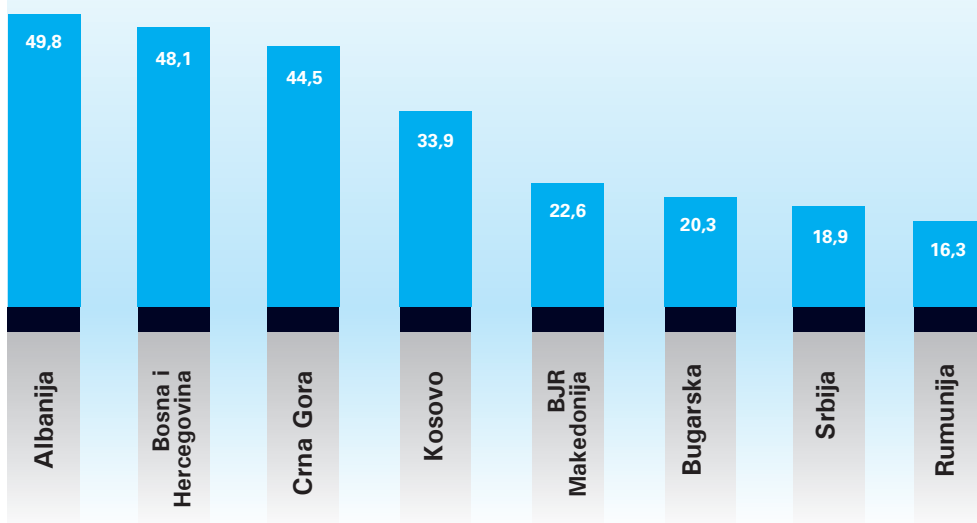
Rom iz Slivena, Bugarska¹⁶⁹

19

Uključenost u osnovnoškolsko obrazovanje (2002/3.)

Bilo bi potrebno skoro 15 godina da 80% romske dece uđe u sistem predškolskog vaspitanja ako bi se išlo na 5% povećanja godišnje.

20
Razlika
uključenosti
Roma i neroma
uzrasta od 7 do
15 godina (%)

Izvor: UNDP

Kao i u slučaju predškolskog vaspitanja, za decu iz najsiromašnijih i socijalno najizolovanijih porodica i zajednica postoji najmanja verovatnoća da će se upisati u osnovnu školu. U svim državama/entitetima obuhvaćenim ovim izveštajem pohađanje osnovne škole je obavezno za decu od 6 ili 7 do 15 godina.

Istraživanja pokazuju da romska deca čine većinu od ukupnog broja dece koja nisu upisana u osnovnu školu. Studije ukazuju na to da postoji ogromna razlika u pohađanju škole između romske i neromske dece iz iste sredine. Taj jaz najozbiljniji je u Albaniji, Bosni Hercegovini i Crnoj Gori.

- Na Kosovu je 2002. godine u osnovnoškolsko obrazovanje bilo uključeno nešto manje od 3000 dece Roma, Aškalija i Egipćana (procenjuje se da njih ukupno ima 45.000); to je manje od 10% od ukupnog broja i ta je stopa četiri puta manja nego u albanskoj zajednici.
- Organizacija „Spasite decu“ (Save the Children) procenila je da u Srbiji oko jedne trećine romske dece nikad ne ide u školu;¹⁷⁴ procene koje UNICEF ima slažu se sa ovim podacima i ukazuju na to da je stopa neto učešća Roma oko 66% (u poređenju sa nacionalnom stopom koja iznosi 93%).¹⁷⁵

Možemo uočiti veliku fluktuaciju u brojčanim podacima o upisu romske dece u osnovne škole i pohađanju škole; do nje dolazi zato što su postojeći podaci prikupljeni za potrebe različitih studija. Nepostojanje pouzdanih podataka odslikava činjenicu da se mala pažnja pridaje praćenju koliko romska i druga socijalno isključena deca pohađaju školu.

Nedostatak novca za pokrivanje svih troškova, neadekvatna priprema, diskriminacija i obrazovanje slabog kvaliteta glavni su uzroci odsustva dece iz škole. Iako je osnovnoškolsko obrazovanje formalno besplatno, samo školovanje zahteva izdatke koje mnogi siromašni roditelji nisu u stanju da snose, pogotovu oni koji imaju više od jednog deteta školskog uzrasta. Troškovi uključuju nabavku odeće, obuće, knjiga,

Sudeći po Proceni ugroženosti, studiji koja je urađena u Albaniji, 54,7% romskih porodica je izjavilo da „nije u stanju da finansira školovanje svoje dece“, u poređenju sa samo 11,5% porodica iz neromske populacije.

UNICEF procenjuje da je dve trećine romske dece uključeno u školski sistem u Rumuniji.¹⁷⁰ Anketom koju je obavio UNHCR 2000. godine utvrđeno je da je samo 9% dece romskih povratnika uključeno u školu u kantonu Tuzla.¹⁷¹ Skoro 80% romske dece u celoj Bosni i Hercegovini ne pohađa školu.¹⁷²

- U istraživanju koje je sprovedla bugarska Agencija za društvena istraživanja procenjeno je da 20% romske dece nikad nije pohađalo školu.¹⁷³

pribora, ekskurzija, a ni neformalna plaćanja nastavnika nisu retka u regionu. Sudeći po *Proceni ugroženosti*, studiji koja je urađena u Albaniji, 54,7% romskih porodica je izjavilo da „nije u stanju da finansira školovanje svoje dece“, u poređenju sa samo 11,5% porodica iz neromske populacije. Preko jedne trećine romskih porodica nije u mogućnosti da plati za knjige i dodatni pribor. Svetska banka primećuje da u Bosni i Hercegovini najveći broj Roma „živi u uslovima koji se ne mogu smatrati ni minimalnim za opstanak i često nisu ni u stanju da izdržavaju svoje porodice niti da obezbede svojoj deci sticanje obrazovanja“.¹⁷⁶

„Siromašna deca, kada je u pitanju obrazovanje, imaju brojne probleme. Čak i onda kada njihove porodice dobijaju minimalno materijalno obezbeđenje, ta socijalna pomoć ne može da bude dovoljna za sve troškove troje, četvoro ili petoro školske dece. Prosto je nemoguće kupiti im ono što je potrebno.“¹⁷⁷

Službenik Inspektorata za zaštitu dece u Rumuniji

„Moramo da biramo da li ćemo da jedemo ili da kupimo nešto za školu.“

Rom, roditelj iz Srbije¹⁷⁸

Uprkos stavovima ljudi da Romi nisu zainteresovani za obrazovanje, kvalitativne studije su pokazale da najveći broj njih obrazovanje smatra vrlo važnim za svoju decu, ali da oni nailaze na nepremostive prepreke uzrokovane siromaštvom i diskriminacijom. Sami Romi smatraju da je nedovoljno obrazovanje ključni razlog njihovog siromaštva i marginalizacije, ali da ih, sa druge strane, upravo oskudica sprečava u želji da se obrazuju.

Vlade imaju najveću odgovornost da obezbede uslove da deca pohađaju školu u uzrastu u kome su obavezna da je pohađaju. Od roditelja ne bi trebalo očekivati da plaćaju troškove sa kojima ne mogu da se izbore. Vlade moraju da se postaraju za to da novčani dodaci odgovaraju potrebama kako bi svako dete imalo jednake šanse za uspeh. *Milenijumski cilj razvoja* broj 2 zahteva od

država da osiguraju univerzalno osnovno obrazovanje i za devojčice i za dečake. Da bi se ovo postiglo, vlade moraju da se na efikasan način pozabave isključenošću Roma iz obrazovanja, naročito romskih devojčica. *Konvencija o pravima deteta* članovima 28, 1a i 1d, obavezuje državu da „osnovno obrazovanje i vaspitanje učine obaveznim i besplatnim za sve“ kao i da „preduzmu mere kako bi se podstaklo redovno pohađanje škole i smanjila stopa napuštanja škole“.

Da bi se pozabavila nepovoljnim položajem u obrazovanju, sa kojim se mnoga romska deca suočavaju zbog siromaštva i oskudice u kojoj odrastaju, Bugarska je, kao svoj doprinos *Dekadi inkluzije Roma*, predložila otvaranje škola poluinternatskog tipa. U Srbiji će se davati veća materijalna pomoć siromašnim učenicima kako bi bili u mogućnosti da pokriju sve troškove opreme i materijala potrebnih za školu, ishrane i prevoza. Crnogorska vlada je preuzela na sebe obavezu nabavke udžbenika za svu romsku decu.

Mnoge vrlo važne inicijative pokrenuo je i *Fond za obrazovanje Roma*, mada predstoji još dug put do toga da vlade obrazovanje romske i druge socijalno isključene dece učine svojim prioritetom.

5.2.1 Kvalitet obrazovanja

Uopšteno gledajući, obrazovni sistemi nisu osmišljeni tako da se zasnivaju na interkulturalnom razumevanju i ne poštuju prava dece na njihov maternji jezik i kulturu. Većina Roma u regionu služi se romskim kao svojim maternjim jezikom. Tradicionalno, romski jezik nije pisan i jezik te su tek odskora pojedine škole i obrazovne vlasti počele da uvode nastavu na romskom, obezbeđujući potreban kadar i materijal. Pored toga, neromska deca nisu u prilici da nauče da cene romsku kulturu i druge kulture. Negativna percepcija romske kulture prenosi se i na romsku decu, što povlači za sobom vrlo ozbiljne posledice, na primer gubljenje poštovanja prema sopstvenoj porodici i kulturi. Romske zajednice su kroz generacije uglavnom našle načina da se izbore sa ovim, ali su takođe stvorile i dodatne barijere koje pojačavaju izolaciju.

Romski roditelji su često vrlo kritični prema kvalitetu obrazovanja koje stižu njihova deca i smatraju da je diskriminacija, i u školi i šire u društvu, glavni uzrok slabijeg napredovanja u učenju svoje dece.

Nasuprot uvreženoj predrasudi da Romi nisu zainteresovani za obrazovanje, kvalitativne studije su pokazale da najveći broj njih obrazovanje smatra vrlo važnim za svoju decu, ali da oni nailaze na nepremostive prepreke uzrokovane siromaštvom i diskriminacijom.

Diskriminacija se ogleda u ponašanju nastavnika i učenika, počevši od ponižavanja preko neposvećivanja pažnje i strožeg kažnjavanja do maltretiranja i izopštavanja.

Diskriminacija se ogleda u ponašanju nastavnika i učenika, počevši od ponižavanja preko neposvećivanja pažnje i strožeg kažnjavanja do maltretiranja i izopštavanja.¹⁷⁹

„Nbrojeno puta sam čuo kako Bugari upozoravaju svoju decu: ‘Pazi se, dušo, to su Cigani!’ Kako neko, posle takvih reči, može da uveri decu u to da smo mi ravnopravni? Evo, mladi (Romi) sad idu u školu i hoće da se druže, ali ih Bugari odbacuju.“

Rom iz Vidina, Bugarska¹⁸⁰

„Ma koliko vredno da uči, dete zna da će ga grditi jer je Rom.“

Rom iz BJR Makedonije¹⁸¹

Kvalitativno istraživanje koje je sproveo UNICEF među romskom decom ukazuje takođe na razumljivu zabrinutost u pogledu tretmana koji imaju u školi, ne samo kada su u pitanju drugi učenici već i nastavnici. Škole i nastavnici imaju profesionalnu dužnost da pružaju đacima svu pomoć i podršku kako bi oni mogli da nauče najviše što mogu srazmerno svojim sposobnostima. Međutim, predrasude i diskriminacija čine da najveći deo malih Roma ima loša iskustva u školi i to značajno podriva njihov uspeh.

„Moj učitelj nikada ne dođe do mog stola da vidi šta sam napisao.“

Romski učenik iz Srbije

„Nije mi bilo dobro jer su me svi tukli... Rekao sam to učiteljici i ona nije odgovorila... Moji roditelji su otišli da razgovaraju sa njom, ali je ona rekla da su to samo ‘dečija posla’.“

Romski učenik iz Srbije¹⁸²

Fokus grupe sa Romima u Bugarskoj, Rumuniji, Srbiji i BJR Makedoniji takođe su istakle to da školski sistem posvećuje

vrlo malo pažnje, ako je uopšte posvećuje, kulturi romske dece.¹⁸³

Ovaj institucionalni propust predstavlja direktno kršenje člana 29 *Konvencije o pravima deteta* koji javno obrazovanje usmerava na „razvijanje poštovanja prema roditeljima deteta, kulturnom identitetu samog deteta, njegovom jeziku i sistemu vrednosti, prema nacionalnim vrednostima države u kojoj dete živi... prema civilizacijama različitim od njegove sopstvene“.

Budući da su poslednjih godina u Bugarskoj, Rumuniji i BJR Makedoniji preduzete izvesne inicijative u smislu priznavanja romske kulture i istorije, *Dekada inkluzije Roma* podstakla je vlasti da se sa više pažnje i kontinuirano posvete ovom nedostatku. Odlučeno je da će na univerzitetima u Bugarskoj, Srbiji i BJR Makedoniji biti otvorene katedre za romologiju kako bi se obezbedilo proučavanje romske kulture i kako bi se dao doprinos razvoju nastavničkog kadra i materijala za učenje. Vlade ovih zemalja su se obavezale da će obezbediti udžbenike i materijale iz kojih će se učiti o Romima, kao i obuku za nastavnike. U Rumuniji će se svim učenicima dati mogućnost da proučavaju romsku istoriju i kulturu, dok će nastava u predškolskim i osnovnoškolskim ustanovama biti moguća i na romskom jeziku.

Da bi se poboljšao kvalitet obrazovanja i dostigao cilj stopostotne uključenosti romske dece u obrazovanje, Rumunija je osnovala instituciju Generalnog inspektorata za romsku decu na nacionalnom nivou sa mrežom mesnih kancelarija koje imaju zadatak da nadziru i pružaju pomoć školama u kojima uče romska deca. Štaviše, materijali o romskoj istoriji i kulturi dostupni su na oba jezika, a nastavnici su obučeni kako da obraćaju pažnju na potrebe romskih učenika. Usvojena je i inicijativa da se broj zaposlenih Roma u školama poveća, uključujući tu i formiranje mreže romskih asistenata za podršku nastavnicima i onim Romima koji imaju želju da rade u obrazovanju, ali nemaju odgovarajuće formalne kvalifikacije.

Slične inicijative u okviru *Dekade inkluzije Roma* pokrenute su i druge u regionu. U Bugarskoj, Ministarstvo obrazovanja ima nameru da ustanovi poseban fond za podršku inicijativama usmerenim na Rome. Makedonska vlada predložila je osnivanje posebnog odeljenja koje bi se bavilo problemima i konfliktima ovog tipa. Svaka od pet

država/entiteta učesnica *Dekade inkluzije Roma* rešila je da preduzme redovno praćenje stanja Roma kako bi se izborila sa nedostatkom pojedinačnih podataka.

U BJR Makedoniji, Rumuniji i Srbiji, reforme u načinu osposobljavanja nastavnika izvedene su tako da eksplicitno naglašavaju značaj poštovanja prava deteta u borbi protiv diskriminacije. Bugarska vlada je predložila da se od škola traži formalno obavezivanje na to da će promovirati toleranciju i obrazovnu inkluziju, a da će istu dužnost imati i nastavnici u opisu radnog mesta. Kako bi se povećala dostupnost škola romskoj deci, uz promovisanje pozitivnih uzora biće potrebno i da se više Roma zaposli po školama. Sve države/entitete obuhvaćene ovim Izveštajem najavile su razvijanje planova za obuku i zapošljavanje romskih asistenata kako bi i nastavnicima i učenicima mogle da se pružaju direktna pomoć i podrška u osnovnoškolskoj nastavi i vaspitanju, kao i da se prihvate afirmativne akcione mere vezane za pohađanje srednjih škola kako bi se povećao broj Roma sa srednjoškolskom diplomom koji bi nadalje mogli da se bave nastavničkom profesijom.

Stručnjaci za obrazovanje i nastavnici moraju da postanu svesni činjenice kolika bi korist bila od raznolikosti kultura u školama i zajednicama. Šansu da nauče više o kulturi jednih i drugih trebalo bi da imaju i romska i neromska deca. U kontekstu raširenih predrasuda o Romima i „želje“ da se pomogne romskoj deci, postoji opasnost da „obrazovanje za romsku decu“ u specijalnim školama i posebnom obrazovnom sistemu za njih postane samo još jedna forma diskriminacije i otuđenja.

5.2.1.1 Segregacija

Mnogo romske dece u Jugoistočnoj Evropi uči u etnički odvojenim školama i odeljenjima. Istraživanje koje je sproveo *Fond za otvoreno društvo* 2001. godine u Bugarskoj otkrilo je 149 odvojenih škola u kojima su Romi činili 50-100% od ukupnog broja učenika. Ove škole imale su umanjeno finansiranje i malo opreme, a nastavnici u njima bili su slabije obučeni i nemotivisani. Samo 5% njihovih đaka moglo je da upiše srednju školu, dok je nepismenost u četvrtom razredu osnovne škole sasvim uobičajena; svega 0,3% romskih učenika nađe se na prijemnim ispitima za visoko

obrazovanje.¹⁸⁴ U 106 predškolskih i osnovnoškolskih ustanova svi učenici su Romi.¹⁸⁵ Poslednjih godina broj ovakvih škola opada jer je bugarska vlada rešila da promoviše desegregaciju i da nastavi sa merama za smanjenje segregacije, u smislu obaveza preuzetih u *Dekadi inkluzije Roma*.

„Deca (romska i neromska) morala bi da imaju mogućnost da budu zajedno u školi, kako bi naša deca dobila šansu da izađu iz geta, da se druže sa bugarskom decom, a onda će shvatiti i da se međusobno ne razlikuju toliko mnogo.“

Rom iz Vidina, Bugarska¹⁸⁶

U Rumuniji se odvojenim školama smatraju one u kojima Romi čine više od polovine učenika; te škole pokrivaju oko 12% ukupne romske đacke populacije. Najveći broj ovih škola nalazi se u seoskim područjima i one su manje od tri kilometra udaljene od obližnjih škola koje uglavnom pohađaju neromska deca.¹⁸⁷ Odvojene škole su lošije opremljene i imaju više đaka u odeljenjima; skoro samo po izuzetku imaju biblioteku. Postoji jasna korelacija između škola u kojima ima preko 50% Roma i škola koje zapošljavaju nekvalifikovane nastavnike.¹⁸⁸ Učenička postignuća su vrlo skromna, a procenat učenika koji polože nacionalni test sposobnosti za 25% je manji od nacionalnog proseka.¹⁸⁹ Stopa ponavljanja razreda skoro tri puta je veća u romskim školama, a učešće učenika na školskim takmičenjima je skoro šest puta manje od nacionalnog proseka u okviru obrazovnog sistema.¹⁹⁰

Podataka o segregaciji Roma nema u istraživanjima koja su vršena po školama u ovim zemljama. Međutim, vrlo je verovatno da škole koje se nalaze u blizini naselja sa brojnrom romskom populacijom imaju znatan broj romskih učenika. Drugi oblik segregacije u obrazovanju našli smo u školama za obrazovanje odraslih u Srbiji. Njihova osnovna svrha jeste da odrasle nauče osnovnim veštinama, ali su u praksi ove škole pune romske dece školskog uzrasta. Kvalitet obrazovanja u ovim školama je veoma nizak.¹⁹¹

Odvojene škole su najčešće jedva opremljene i u njima rade slabije obučeni i nemotivisani nastavnici. Tek po izuzetku neko dete kvalifikuje se za srednju školu, dok je nepismenost u četvrtom razredu osnovne škole sasvim uobičajena.

Poseban vid segregacije je velika zastupljenost romske dece u školama za decu sa posebnim potrebama. Ove škole imaju umanjen kvalitet standardnog obrazovanja zasnovan na modifikovanom kurikulumu te je za decu iz ovakvih škola dalje obrazovanje praktično nemoguće.

Segregacija i diskriminacija postaju teme od značaja i neke vlade sada nastoje da se njima pozabave na primeren način. Rumunija je godinama tražila program integracije i postavila je sebi cilj da do 2008. godine ukine sve odvojene škole i odvojena odeljenja. U Bugarskoj, inicijative za desegregaciju koje su u toku uključuju i zahteve upućene lokalnim vlastima da osmisle sopstvene desegregacione planove, da obezbede dodatna sredstva te pomognu školama koje će prihvatiti ovu decu (odvojene škole biće zatvorene); nadalje, ustanoviće se Nacionalni sistem za informisanje i nadzor koji će nadgledati sprovođenje ovih mera kako ne bi došlo do nekog novog vida segregacije. U Srbiji, kvalitet informacija i iskustvo u desegregaciji još nisu zadovoljavajući, mada je vlada, u *Zajedničkom akcionom planu za unapređenje obrazovanja Roma*, na sebe preuzela odgovornost da obavi potrebna istraživanja o obimu i uzrocima segregacije u školama.

5.2.1.2 Specijalne škole

Romska deca su takođe podložna jednoj posebnoj formi diskriminacije i obrazovne segregacije – te dece ima previše u školama za decu sa posebnim potrebama. Svuda u regionu, deo obrazovnog sistema čine i škole za decu za koju je procenjeno da imaju probleme u učenju. Te tzv. „specijalne“ škole pružaju obrazovanje umanjenog standarda zasnovano na modifikovanom kurikulumu. Za decu iz ovakvih škola nastavak školovanja praktično je nemoguć.

Nekoliko studija ukazuje na to da u specijalnim školama ima previše romske dece i da su mnoga od njih na takav vid obrazovanja upućena zbog predrasuda i nepostojanja pripreme za školu. To je rezultat preovlađujućeg stava škola i nastavnika kako deca treba da budu pripremljena i uklopljena u postojeće škole, a da nije na školama da se prilagođavaju razvojnim i obrazovnim potrebama učenika. Sledeći razlog zbog kog romska deca moraju da idu u specijalne škole jeste njihovo siromaštvo. Deca u ovim školama uglavnom dobijaju neku vrstu dotacija, koje su mnogo potrebnije romskoj deci i koje im omogućavaju da pohađaju školu. Istraživanjem koje su sprovedli Evropski centar za prava Roma i Helsinški odbor za ljudska prava u Bugarskoj 2004. godine, u 46 od ukupno 138 specijalnih

škola u Bugarskoj, procenjeno je da je 80-90% učenika u njima bilo romskog porekla.¹⁹² Romi u ove „specijalne“ škole nisu bili upućeni zato što je utvrđeno da imaju probleme u učenju, nego „zato što nisu pripremljeni za osnovnu školu, zato što ne vladaju tečno bugarskim jezikom i/ili zato što nisu bili uključeni u predškolsko vaspitanje“.¹⁹³ Procene postotka Roma koji su usmereni u specijalne škole u Srbiji variraju između 50-80%.¹⁹⁴ U Crnoj Gori približno 80% dece u „specijalnim“ školama čine Romi, Aškalije i Egipćani.¹⁹⁵

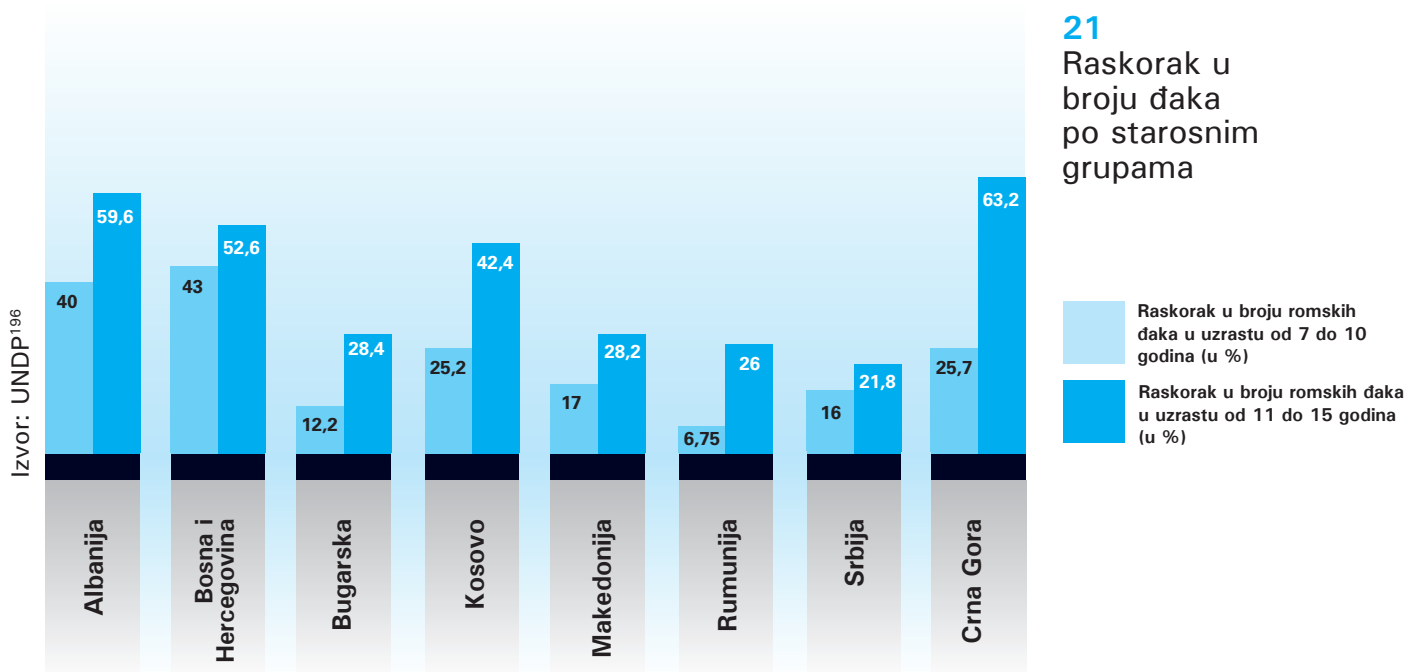
Pogrešno usmeravanje romske dece u odeljenja za decu sa posebnim potrebama pokazuje samo koliko je pomanjkanje osećaja za kulturu u obrazovnim sistemima u celini uzev, a naročito stručnjaka u obrazovanju čija je dužnost da procenjuju dečiji potencijal. Drugim rečima, obrazovna „slepa ulica“ u koju se ta deca šalju pokazuje da lokalni inspektorati nisu razmišljali o tome da to što u njoj ima previše Roma predstavlja nekakav problem, bilo za samu decu bilo za društvo u celini.

Bugarska vlada se sad obavezala na to da nijedno dete ne bude bespotrebno usmereno u „specijalnu“ školu, dok se Ministarstvo prosvete Srbije sprema da donese nove propise koji će omogućiti da deca budu premeštena u druge škole nakon što ponovo budu testirana i ocenjena.

5.2.2 Napuštanje osnovne škole

Izveštaji sa podacima iz domaćinstava pokazuju da sistem nije u stanju da romsku decu zadrži u školi i da ona školovanje napuštaju vrlo rano. Bilo da je to posledica želje ili razočarenja, nemogućnost da se detetu pruži podrška koja mu je neophodna kako bi se pripremio za polazak u školu, da u njoj bude uspešno te da bude spremno za nastavak obrazovanja predstavlja neuspeh vlade i prosvetnog sistema.

Raskorak između Roma i neroma jasno je obeležen i u starijim razredima. Brojčani podaci u sledećoj tabeli pokazuju koliki je taj raskorak u obrazovanju. **Disproporcija romske dece na samom početku osnovne škole uvećava se tokom školovanja, pa su njihove šanse da nastave srednjoškolsko ili visoko obrazovanje znatno manje u poređenju sa neromskim vršnjacima.** Države i entiteti o kojima ovde govorimo

21 Raskorak u broju đaka po starosnim grupama

Raskorak u broju romskih đaka u uzrastu od 7 do 10 godina (u %)

Raskorak u broju romskih đaka u uzrastu od 11 do 15 godina (u %)

propustili su priliku za probijanje međugeneracijskog lanca siromaštva i socijalne isključenosti. **Mnoga od ove dece postaću nekvalifikovani radnici baš kao i njihovi roditelji, ali će se pred njih vremenom postavljati sve veći zahtevi za određena znanja i veštine.**

Zaključci koje smo do sada izneli mogu se potkrepiti nalazima iz drugih istraživanja:

- Studija rumunskog Instituta za istraživanje kvaliteta života pokazala je da 36% romskih učenika koji su školovanje napustili posle četvrtog razreda i jedna trećina onih koji su otišli u šestom razredu ne umeju pravilno da čitaju i pišu.¹⁹⁷
- Prema procenama koje se odnose na Albaniju, samo 40% Roma završi osnovnu školu, a većina je napusti u trećem i četvrtom razredu.¹⁹⁸
- Procena potreba rađena za Fond za obrazovanje Roma 2004. godine pokazuje da je stopa napuštanja školovanja za BJR Makedoniju 48%.¹⁹⁹

Troškovi su razlog koji Romi najčešće navode kada se postavi pitanje zašto deca napuštaju školovanje. Istovremeno, međutim, vlada ima obavezu da roditeljima na neki način nadoknadi troškove koje oni sami ne mogu da podmire. To se može postaviti i kao pitanje razočarenja. Troškovi su relativna stvar i zavise od onoga što dobijate za svoj novac.

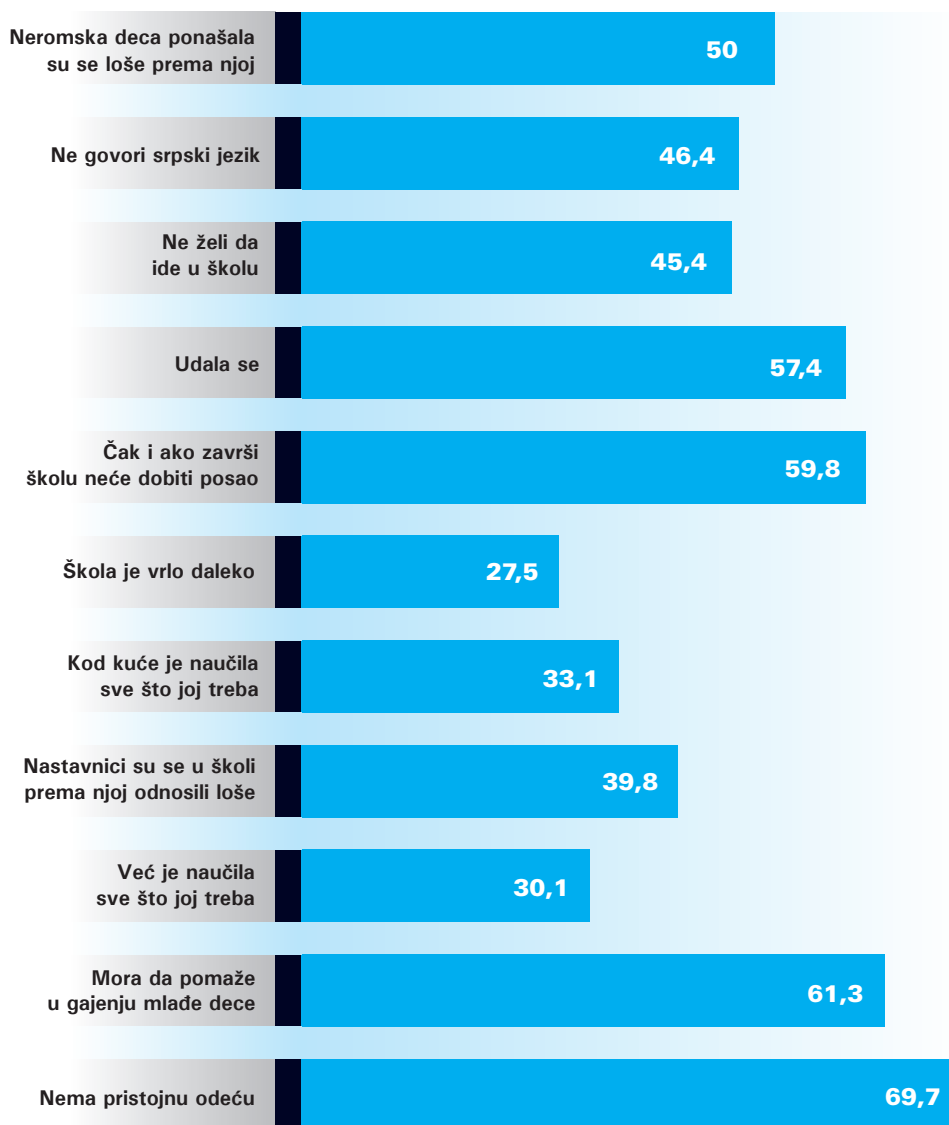
Istraživanje u Srbiji otkrilo je raznovrsnija objašnjenja za to što naročito romske devojčice prerano napuštaju školu. Siromaštvo i troškovi za obrazovanje i dalje su visoko rangirani, ali se tu pojavljuju i problemi vezani za tradicionalno ženske uloge. U domaćinstvima koja mogu da odvoje sasvim malo sredstava za školovanje dece, najveći su izgledi da se ono uskrati devojčici budući da obrazovanje žena ima nizak prioritet. Pred devojčice se čak postavljaju viši zahtevi u

● **Visoki troškovi obrazovanja i tradicionalna uloga žene u patrijarhalnom društvu daju niži prioritet opismenjavanju devojčica.**

Razlog	Romi	Neromi
Troškovi	51%	41%
Dovoljno obrazovan/a	14%	23%
Pao/la na ispitima	3%	10%
Brak	7%	5%
Bolest	3%	3%

22 Razlozi zbog kojih romska deca ne pohađaju nastavu

23 Razlozi za napuštanje škole

Izvor: Mitro i ostali²⁰⁴

pogledu nivoa kvaliteta obrazovanja kako bi se one zadržale u školi. Vrlo je interesantno videti, u Tabeli 23, kako je, recimo, nedostatak „pristojne odeće“ izuzetno visoko rangiran razlog da devojčice ne idu u školu, a to opet ukazuje na vrlo slabo samopouzdanje koje one imaju u školi.

„Osećam se vrlo loše zato što nemam novca i ne mogu da kupim lepu odeću i cipele pa da mogu da izgledam kao moje vršnjakinje.“

Mala Romkinja iz Srbije²⁰⁰

Fokus grupe koje je Svetska banka sprovedla 2005. godine u Crnoj Gori takođe su ukazale na to da su nasilje kome su deca izložena i osećaj

nesigurnosti u školi značajni razlozi za napuštanje škole među romskom decom. U prvom poglavlju ovog Izveštaja rekli smo da su, zbog socijalne isključenosti i zbog toga što su im osnovne socijalne usluge nedostupne, Romi bili prisiljeni da stvore i održavaju sopstvenu strukturu sigurnosti i bezbednosti. Zaštitu koju ne dobijaju od vlade oni nastoje da kompenzuju unutar sopstvene zajednice. To direktno utiče na decu, pogotovu na devojčice, i određuje uzrast do kog će je roditelji pustiti da odlazi u školu. Zlostavljanje devojčica u školi je jedan od problema na koji su naišle fokus grupe u razgovorima sa Romkinjama.

Kada deca izostaju sa nastave, škola ima obavezu da kontaktira sa porodicom i pomogne da se dete vrati. Međutim, škole su, kao i sve druge institucije u regionu, okrenute sebi, a ne deci. Većina nastavnika, kao ni škola sama, ne smatra da je njihova dužnost da se brinu

o tome da deca pohađaju nastavu. Oni kažu da je njihov posao da ih obrazuju onda kada su u školi.

„Ponekad naša deca čak i ne žele da idu u školu zbog vređanja. Moja sestra je odlazila, ali više ne ide jer su je prebili.“²⁰¹

„Druga deca su me ismevala i zbog toga nisam bio srećan. Zato sam napustio školu. Deca su se smejala i zbog mojih starih patika i vređala me da sam Ciganin.“

Mali Rom iz Srbije²⁰²

Sveukupno uzev, vrlo je malo kvalitativnih podataka o iskustvima romske dece u školama. Decu bi češće trebalo pitati o njihovom mišljenju i

5.3 Obrazovanje posle osnovne škole

Isključenost romske dece u osnovnom obrazovanju neizbežno vodi njihovoj isključenosti iz srednjeg i višeg obrazovanja. Podaci dobijeni istraživanjima u domaćinstvima pokazuju da, dok je učešće neromske dece u srednjoškolskom obrazovanju između 68-83% u državama/entitetima koji su se našli u ovom Izveštaju, romska deca čine tek 12-20% srednjoškolaca. Samo u Albaniji i BJR Makedoniji više od 1% Roma dođe do trećeg stepena obrazovanja.

Bugarska je planirala da jedan deo njenog akcionog plana budu programi takozvane „druge šanse“ koji bi omogućili onima koji nisu uspeli da završe osnovnu školu da nastave i završe stručno osposobljavanje. U Rumuniji i Crnoj Gori odobrene su afirmativne mere kao što su kvote

Samo 12-20% Roma uključeno je u sekundarno obrazovanje, a svega 1% u treći stepen obrazovanja.

24

Država/entitet	Romi %		Neromi%
	Učešće u srednjoškolskom obrazovanju, 16-19 god.	Učešće u trećem stepenu obrazovanja, stariji od 20 god.	Učešće u srednjoškolskom obrazovanju, 16-19 god.
Albanija	12	2	78
Bosna i Hercegovina	20	1	76
Bugarska	12	1	81
Kosovo	13	1	68
Makedonija	19	2	74
Crna Gora	13	1	83
Rumunija	17	1	69
Srbija	19	1	71

Izvor: UNDP²⁰⁵

češće ih konsultovati o odlukama koje će uticati na njihov život. Glas romske dece morao bi da se čuje i nađe svoje mesto u inicijativama za razvoj obrazovanja, kako na lokalnom tako i na nacionalnom nivou, a obrazovni sistemi bi morali da budu inkluzivni, takvi da uzimaju u obzir realnost i uslove u kojima deca žive.

i stipendije kako bi se povećao broj Roma u srednjem i višem obrazovanju; makedonska vlada će, prema potrebama, davati stipendije za dalje školovanje Roma, bilo u zemlji bilo u inostranstvu.

Ekonomske i socijalne promene zahtevaju vrlo visok stepen znanja i

25
Nacionalni
prosek / 20%
najsiromašnijih /
Romi u romskim
naseljima
(procentualno)

	Nacionalni prosek		20% najsiromašnijih	Romi u romskim naseljima	
	Srbija	BJR Makedonija	Srbija	Srbija	BJR Makedonija
Predškolska uključenost	34	11	6	4	4
Polazak u prvi razred osnovne škole	98	95	92	76	63
Stopa završavanja osnovne škole	95	83	80	13	45
Neto pohađanje srednje škole	85	63	67	10	17

Izvor: MICS 2005, neobjavljeni podaci

široko obrazovanje. Tabela 25 pokazuje kako, počevši od predškolskog uzrasta, siromašna deca, a naročito romska, s godinama sve dublje i dublje zapadaju u zamku socijalne isključenosti i siromaštva, upravo kao i njihovi roditelji pre toga.²⁰⁶

Iz tabele se vidi da je 20% najsiromašnije dece u najlošijem položaju u poređenju sa nacionalnim prosekom. U Srbiji, od ukupnog broja dece koja krenu u osnovnu školu samo 80% završi školovanje. Relativno visok procenat romske dece (76%) upisuje osnovnu školu, ali **87% od onih koji su je upisali nije u stanju da je završi**. U BJR Makedoniji manje romske dece upisuje osnovnu školu, ali je veći procenat završi. Dok se učešće neromske dece u srednjoškolskom obrazovanju u državama/entitetima iz ovog Izveštaja kreće između 63-85%, za romsku decu procenat iznosi 10-20%. Samo u BJR Makedoniji i Albaniji više od 1% Roma dođe i do trećeg stepena obrazovanja.

Uprkos svim problemima koje imaju, romska deca uspevaju da se upišu u osnovnu školu, ali uglavnom nisu u stanju da završe ni taj nivo obrazovanja. Neuspeh je strašno razočarenje za ovu decu, ali i izgubljena prilika za njihovu zemlju. Niska stopa romskih učenika u obrazovanju posle osnovne škole održava duboku socijalnu podeljenost stvorenu po etničkim linijama u regionu u kom romska manjina predstavlja deo nacionalne populacije koji nezadrživo raste.

5.4 Dečiji rad

Deca imaju ograničen pristup školi i nisu dobrodošla u školi u kojoj bi mogla da uče i napreduju, a posledica toga jeste veći pritisak na njih da rade ili prose kako bi dopunili porodične prihode.

„I šta ja da radim? Neću dobiti penziju, nemam socijalnu pomoć. To znači da moram da zaposlim svoje dete.“

Rom iz Srbije²⁰⁷

Procene broja dece uključene u neku vrstu rada veoma variraju za pojedine zemlje u regionu – od 23% u Albaniji do 1% u Rumuniji.²⁰⁸ Istraživanje koje je UNICEF sproveo na Kosovu 2004. godine pokazalo je da najveći broj anketirane dece koja rade (99%) prima neku vrstu socijalne pomoći za porodicu i nijedno od njih nije živelo na ulici. Upitani zašto rade, u više od 80% slučajeva rekli su da rade zbog toga što moraju da izdržavaju članove najuže porodice ili druge rođake, dok je samo njih oko 5% navelo lični interes (npr. džeparac) kao motivaciju.²⁰⁹

„Najteže za mene je kada svakog dana gledam kako moji roditelji pokušavaju da zarade nešto novca da bi kupili hranu za nas. Ja moram da pomažem mom ocu koji nema posao i ide na deponiju da skuplja staro gvožđe.“

Romsko dete iz Srbije²¹⁰

U Albaniji se procenjuje da trenutno oko 800 dece živi/radi na ulicama većih gradova; mnogi od njih su Romi i oni predstavljaju „najugroženiju grupaciju, izloženu opasnosti od svake vrste zlostavljanja, zapostavljanja, nepismenosti i neuhranjenosti“.²¹¹ Postoji ubeđenje da je najveći broj dece koja rade ili prose na ulici romskog porekla, ali to nije uvek tačno. U Bosni i Hercegovini, po procenama policije i nevladinih organizacija, na ulicama ima oko hiljadu dece, od čega 55% nisu romska deca.²¹² U Srbiji, decu koja rade čine 10% dece iz grupacije 20% najsiromašnijih neromske populacije i 7% romske dece iz romskih naselja (*MICS*). U Rumuniji je broj dece na ulici naglo opao poslednjih godina zahvaljujući intervenciji vlade. Procenjivalo se da je bilo između tri i četiri hiljade dece na ulici (uglavnom u Bukureštu), bilo da su tako živeli sami ili sa porodicama.

Rad dece velikim delom predstavlja posledicu nepristupačnosti obrazovanja. Da je obrazovanje dostupno svima, mnoga od te dece ne bi radila. Osim toga, ne samo da se šanse za njihovo učenje umanjuju već im se time što moraju da rade uskraćuje detinjstvo, a na njihova pleća stavlja se veliki psihički i fizički teret.

5.5 Zaključak

„Kada se deca ostave bez obrazovanja, situacija ne može da se popravlja.“

Rom iz BJR Makedonije²¹³

Već generacijama obrazovni sistemi u Jugoistočnoj Evropi zanemaruju romske manjine i to je moralo da rezultira široko rasprostranjenim siromaštvom i socijalnom isključenošću, što većina

Roma oseća i danas. Radije nego da stvaraju prilike, javne službe i prosveta često su uzrok za isključivanje ove dece iz društva, učvršćujući tako *status quo* neravnopravnosti i diskriminacije. Romska deca školovanje počinju sa velikim i jasnim nedostacima koji samo rastu i umnožavaju se sa protokom godina, produkujući enormne razlike u obrazovnim postignućima između romske i neromske dece širom regiona. Obrazovni sistemi nisu priznali postojanje vrednosti romske kulture pa nisu ni pokušali da u tom smislu razviju interkulturalni pristup razumevanja i poštovanja. Umesto toga, romska deca stalno se suočavaju sa predrasudama i diskriminacijom, od trenutka kada pođu u školu, i zbog toga su mnoga od njih primorana da uče u segregiranom okruženju koje pruža obrazovanje vrlo slabog kvaliteta. Zato je učešće Roma u obrazovanju posle osnovne škole minimalno i tek po neko od njih uspe da savlada veštine i stekne kvalifikacije neophodne za efikasan pristup društvu i tržištu rada.

Kada deca stignu do školskog uzrasta, ona se nađu na raskrsnici: mogu da nastave prema permanentnom siromaštvu i isključenosti ili, uz pravu podršku, ipak mogu da dobiju šansu da prevaziđu barijere te da se probiju iz međugeneracijskog lanca socijalne isključenosti. Ukoliko se socijalno isključenoj deci pruži prilika da se pripreme za školu u predškolskoj ustanovi dobrog kvaliteta i ako učenje nastave u istoj takvoj osnovnoj školi, ona bi sigurno mogla da prevaziđu sve postojeće manjkavosti. Inkluzija dece u obrazovanje, u što kraćem roku, provereno je efikasan način pružanja podrške njihovom razvoju kao i šansa da se otrgnu iz začaranog obruča siromaštva.

6. Raskinuti lanac međugeneracijske socijalne isključenosti

Preporuke*

Ljudi se smatraju socijalno isključenim onda kada strukture, zakoni, politika i programi ne uzimaju u obzir prava svih ljudi, kada su im resursi i kapaciteti nedostupni, kada društvene norme i ponašanje ljudi nisu zasnovani na uvažavanju razlika među narodima, kulturama, realnostima. Ovi propusti moraju biti identifikovani i sa njima se mora suočiti. Postoje mnogi uzroci isključenosti kao što su socijalni, geografski i kulturno-etnički. Konfrontacija sa socijalnom isključenosti ne znači formiranje paralelnih sistema koji bi se bavili problemima „socijalno isključenih“. Treba menjati politiku, norme i ponašanje i zasnivati ih na pravima i inkluziji. Da bi se raskinuo međugeneracijski lanac siromaštva i socijalne isključenosti, na prvo mesto liste prioriteta moraju da se stave deca.

* Ovo smatramo radnim dokumentom koji ukazuje na probleme o kojima treba dalje raspravljati i koji treba dopunjavati na subregionalnim radionicama, uz istovremenu razmenu iskustava i stečenih saznanja.

Okruženje

Populacione grupe koje su socijalno isključene istovremeno su i žrtve višestruke deprivacije, usled toga što loša situacija na jednom polju – na primer u domaćinstvu – povlači za sobom lošu situaciju u drugom – na primer, nedostatak zaposlenja ili loše zdravstveno stanje. Siromaštvo, socijalna isključenost i diskriminacija roditelja ili zajednice umnogome utiču na životne prilike i razvoj deteta.

Tranzicija i reformski proces vrlo malo pažnje pridaju deci. Budući da su **vlade** neagilne i ne pružaju neophodnu podršku, mnogo siromašne dece, pogotovu romske, ostaje uskraćeno za socijalnu zaštitu i obrazovanje. Vlade bi morale da daju neophodnu pomoć za jačanje sistema i za razvoj politike, a da pri tom budu odgovorne i za inkluziju dece iz svih populacionih grupa. Evropska Unija, Svetska banka i Ujedinjene nacije trebalo bi da zajedno sa ovim vladama postave inkluziju Roma i naročito romske dece kao prioritet kome se treba urgentno posvetiti.

U vlasti, javnim službama i kod pojedinaca postoji ozbiljan problem u pogledu poštovanja Roma i njihovih prava.

● Diskriminacija

Istorijski nasledena društvena diskriminacija Roma, koja u sebe uključuje stereotipe i predrasude o Romima, duboko je ukorenjena i biće potrebno mnogo vremena za njeno prevazilaženje. Trebalo bi pozivati visokoobrazovane Rome da uzimaju učešća u društvenom životu, na radiju i na televiziji, tako da ljudi dođu u priliku da Rome vide u ulozi drugačijoj od one koju imaju. Romi, naročito Romkinje i njihova deca, morali bi da postanu svesni svojih prava i da se više javno angažuju u pokretima koji zahtevaju ostvarenje tih prava.

● Institucionalna diskriminacija

Brojna romska deca „**nevidljiva**“ su za vlasti i zato ne dobijaju usluge i podršku na koje inače imaju pravo. Službe za zdravstvenu zaštitu i obrazovanje obuhvataju vrlo malo romske dece, a mnoga deca nisu ni registrovana. Ukoliko i uspeju da dođu do neke od javnih službi, sa njima se često postupa na diskriminatorni način. Administrativne procedure i zahtevi su previše komplikovani i rigidni i ne uvažavaju kulturne različitosti. Ne postoji ni poverenje u **organe koji sprovode zakon i brinu o zaštiti** te se u njima mnogo češće vidi pretnja nego mogućnost zaštite.

Direktna diskriminacija

Život u segregaciji i uslovima siromaštva stvara distancu, predrasude i napetost, što može voditi u nasilje i zlostavljanje. Romska kultura smatra se negativnom, manje vrednom. Romska deca su često izložena maltretiranju i zato je tako visoka stopa njihovog napuštanja škole. Život romskih žena i devojčica može biti uslovljen nepoštovanjem i rizikom od zlostavljanja. Romi i njihova deca neretko se i u javnim institucijama tretiraju na negativan način.

Politika, javne strukture i socijalne službe morale bi da budu znatno unapređene, zasnovane na dijalogu između onih koji usluge pružaju i onih koji ih koriste. Institucije i pojedinci morali bi da postanu daleko spremniji da praktikuju kulturno senzitivniji i na dečijim pravima zasnovan pristup. Sistem ombudsmana za decu u svakoj zemlji morao bi da ima odeljenje ili jednog čoveka koji bi posebno bio zadužen za promociju i podržavanje prava socijalno isključene i naročito romske dece. Nadalje, trebalo bi ustanoviti antidiskriminatorску legislativu i sistem monitoringa koji bi pratio njenu primenu, a diskriminaciju ne bi trebalo tolerisati.

Oskudni životni uslovi i segregacija redukuju broj mogućnosti koje se ukazuju Romima kada je u pitanju njihov pristup visokokvalitetnim uslugama, a to direktno utiče na njihovo zdravlje i udaljava ih od društvenih tokova. Žitelji slamova, najsiromašnijih naselja, trpe i zbog zakonske nesigurnosti: budući da nemaju vlasničkih prava, oni **ne mogu ni da registruju** svoje domove na stalnoj adresi. Mnoga deca se ne pozivaju na polazak u školu kada za to dođe vreme jer nigde nisu zavedena; podataka o njima nema u zdravstvenim centrima, a one koje žive u slamovima često izostavljaju iz statistika, programa i studija. Da bi se socijalna isključenost savladala, svi građani

moraju biti registrovani i imati mesto boravka. To mora postati prioritet i rešenja se moraju naći.

Za privremena naselja morale bi se obezbediti bar privremene osnovne službe i to u najkraćem mogućem roku, kako bi se izbegli rizici vezani za zdravlje uzrokovani neadekvatnom infrastrukturom i zagađenjem životne sredine. Svakako, za ovakve probleme trebalo bi tražiti i trajnija rešenja, koja treba razvijati na participatorni način, uz učešće ove populacije.

Pomoć kroz sistem socijalne zaštite i finansijskih transfera je vrlo važan mehanizam inkluzije siromašnih i socijalno isključenih ljudi. Međutim, oni su neefikasni, nedovoljni i nisu dobro usmereni pa oni kojima su ti mehanizmi namenjeni ne uspevaju da dobiju te pogodnosti i usluge. U nedostatku podrške vlasti, kada se roditelji razbole, deca su prinuđena da preuzmu odgovornost odraslih. Najveći deo socijalnih davanja u regionu odlazi na penzije, a ne deci ili za dečiju zaštitu. Nedostatak informacija, komplikovane procedure prijavljivanja, nepouzdanost socijalnih primanja, rigidnost uslova kvalifikovanja, nepostojanje zvaničnih prijava i nezaposlenost – sve to rezultuje time da su Romi, nezavisno od siromaštva i brojnog potomstva, sasvim izostavljeni iz sistema socijalne zaštite.

Sistem socijalne zaštite, u koordinaciji sa drugim socijalnim sektorima, trebalo bi da igra važnu ulogu u obezbeđenju uslova u kojima deca i njihovi roditelji neće biti uskraćeni za osnovne usluge. Šeme davanja gotovog novca i druge vrste socijalnih davanja trebalo bi usmeriti ka deci; novac bi prvenstveno trebalo davati majci kako bi se olakšao pristup osnovnim uslugama. Efekte ovih davanja trebalo bi redovno nadzirati. Da bi se ocenjivale efikasnost i dobra usmerenost sredstava, date šeme morale bi da budu osmišljene i realizovane kroz dijalog između onih koji usluge pružaju, vlasti i ciljane populacije.

Dete

Pružanje pomoći i podrške trudnici, a potom i mladim roditeljima, kako bi se osigurali dobro zdravlje i uhranjenost žena te pravilna ishrana i stimulacija njihove male dece, trebalo bi da postane vrhunski prioritet u borbi sa siromaštvom i socijalnom isključenosti. Trebalo bi utvrditi kratkoročne, srednjoročne i dugoročne ciljeve koji će obezbediti da socijalno isključena deca dobiju najbolju moguću početnu poziciju u životu, uz brze rezultate.

Registracija dece u zvanični sistem evidencije od naročite je važnosti budući da neposredovanje zvaničnog identiteta dovodi do uskraćivanja ostalih prava na negu i zaštitu od strane državnih institucija i službi. Na vladi leži odgovornost da obezbedi uslove da se svako dete registruje. To ne bi smelo da zavisi od roditelja odnosno od njihovih sposobnosti i mogućnosti. Zvanična politika mora biti osmišljena tako da obezbedi inkluziju sve dece. Automatsko registrovanje dece odmah po rođenju, u bolnicama, rešilo bi veliki deo problema. Ovakvo postupanje uz odgovarajuću terensku postnatalnu i zdravstvenu službu trebalo bi onda da obuhvati svu novorođenčad. Kada se deca jednom upišu u zvaničnu evidenciju, sve usluge na koje deca imaju pravo trebalo bi pratiti i garantovati, uključujući sve vakcinacije i registrovanje za predškolsko vaspitanje.

Dostupnost zdravstvene zaštite romskoj deci je ograničena prvenstveno zbog cene, nedostatka zvanične evidencije i diskriminacije. Sva deca morala bi da budu registrovana odmah po rođenju. Takva usluga ne bi trebalo da se naplaćuje ili bi za decu siromašnih trebalo obezbediti osiguranje, a trebalo bi garantovati dobar kvalitet usluga. Zdravstveni centri trebalo bi da budu dobro poznati sa svom decom na teritoriji koju pokrivaju, a tamo gde je potrebno trebalo bi obezbediti efikasnu terensku službu. Trebalo bi obezbediti i preventivnu zdravstvenu negu koja bi obuhvatala obuku roditelja. Službe bi trebalo da se smatraju odgovornim za zdravlje svakog deteta i da se postaraju za to da mogu da dopru do svih. Poboljšanje zdravlja dece Roma i siromašnih mora se prići integrisano i na sveobuhvatan način, kako na nacionalnom tako i na lokalnom nivou, uz dobru kontrolu i dovoljan budžet. Uz pomoć dijaloga između pružalaca usluga i korisnika sa jedne strane te socijalnih službi, politike i establišmenta sa druge strane, sve usluge bi morale da postanu mnogo dostupnije svima. Od svih zdravstvenih radnika bi morala da se zahteva veća prijemčivost u pružanju usluga, kao i interkulturalno razumevanje.

Najveći broj Romkinja ima vrlo skromno obrazovanje, ako ga uopšte ima, pa prema tome i vrlo mali uticaj u porodici. One se često udaju veoma mlade i rađaju više dece nego što bi zaista želele. Fokus grupe održane sa njima ukazale su na to da je visok fertilitet rezultat najrazličitijih formi socijalne isključenosti, pri čemu se misli i na **ograničenu dostupnost službi zdravstvene zaštite i planiranja porodice**. Brojne trudnoće i loš nutricionistički status siromašnih trudnica predstavljaju veliki rizik za žene i novorođenčad, čime se pred zdravstvene vlasti postavlja važan zadatak osiguranja **adekvatne i u kulturološkom smislu senzitivne prenatalne i postnatalne nege i zaštite**. Žene koje žele kućni porođaj treba identifikovati i obezbediti im istovetnu zaštitu. Prenatalna i postnatalna nega i zaštita dobrog kvaliteta znače angažovanje i žene i njenog muža, odnosno partnera. Nega i nutricionistička podrška trudnicama treba da budu obezbedeni po potrebi zajedno sa usmeravanjem ka planiranju porodice i veštinama roditeljstva, pri čemu znatna pažnja treba da se posveti zdravlju, higijeni, ishrani, nezi i zaštiti te stimulaciji razvoja deteta. Tokom prvih godina života postavljaju se temelji sposobnosti učenja, predškolskog vaspitanja i daljeg obrazovanja. Napredovanje siromašne i socijalno isključene dece trebalo bi pomno pratiti i potpomagati sve do završetka srednjoškolskog obrazovanja. Službe koje se tiču zdravlja, obrazovanja i socijalne zaštite morale bi da budu tako koordinisane da ni na koji način ne blokiraju pristup uslugama.

Ojačavanje žena i ženskih grupa jeste urgentna potreba. Romske žene i muškarci trebalo bi da nauče više o pravima žena i dece. Planiranje porodice, materinstvo i veštine roditeljstva trebalo bi da se ponude ženskim romskim grupama, mada bi i muškarce i dečake trebalo pozivati da u tome učestvuju. Postoje vrlo uspešna iskustva u regionu iz kojih bi trebalo učiti. Usluge se moraju prilagoditi potrebama i okolnostima u kojima žene i porodice žive. Pružiocima usluga biće potrebna obuka kako bi naučili određene veštine i kako bi znali koje izvore mogu da koriste sa ciljem da obezbede adekvatne i u kulturološkom smislu senzitivne terenske usluge, definisane u dogovoru sa Romima.

Istraživanje navika u roditeljstvu potvrdilo je pretpostavke da su Romkinje žrtve nasilja u porodici, a u najvećem broju slučajeva deca su bila ili svedoci ili žrtve. Vlasti na svim nivoima, nastavnici, zdravstveni radnici i socijalne službe imaju odgovornost da identifikuju slučajeve koji zahtevaju pažnju i da pravovremeno reaguju ili da takve slučajeve upute odgovarajućim institucijama. Zaštita žena i dece od nasilja veliki je zadatak koji je tek otpočeo. Njegovo ispunjenje zahtevaće stvaranje novih kapaciteta institucija, uključujući tu i efikasno funkcionisanje referentnih sistema, politike razvoja te promena društvenih normi i ponašanja. Trebalo bi razvijati ili ojačavati ženske grupe i mreže povezane sa referentnim službama te promovisati uzajamnu podršku među ženama kako bi bile u stanju da pomognu jedna drugoj kada dođe do zlostavljanja i nasilja.

Obrazovanje

Već generacijama obrazovni sistemi u Jugoistočnoj Evropi zanemaruju romske manjine i to je moralo da rezultira široko rasprostranjenim siromaštvom i socijalnom isključenošću, što većina Roma oseća i danas. Radije nego da stvaraju prilike, javne službe i prosveta igraju vrlo veliku ulogu u isključivanju ove dece iz društva, učvršćujući tako *status quo* neravnopravnosti i diskriminacije.

Društvena izdvajanja za obrazovanje su znatno umanjena pa su troškovi školovanja u znatnoj meri preneti na pojedinaca. To se, svakako, najnegativnije odrazilo na decu iz najsiromašnijih porodica.

Predškolsko vaspitanje je važno jer se deca tako pripremaju za školovanje. Ono može značajno pomoći deci iz porodica i zajednica koje su tradicionalno lišene obrazovanja kao i onima koji govore jezikom manjine ili zbog svojevrsnih domaćih okolnosti nisu imali stimulisan rani razvoj. To, takođe, može biti odlična prilika da se deca i njihovi roditelji usmere u pravcu inkluzivnog interkulturalnog okruženja te da se za to stvore dobre osnove kao i za međusobno upoznavanje romske i neromske dece te roditelja, kako bi svi naučili da razumeju i uvažavaju različitost kultura. **Interkulturalno učenje i razumevanje** zahtevaju potpunu reviziju politike te razvoj kapaciteta i u slučaju institucija i u slučaju pojedinaca. U nekima od država/entiteta uključenih u ovu studiju definisane su dobre inicijative, ali je ostvaren vrlo mali pomak.

Ambiciozan cilj, kao što je obezbeđenje da u narednih tri do pet godina 80% romske i dece iz najsiromašnijih porodica bude uključeno u kvalitetno i u kulturnom smislu senzitivno predškolsko vaspitanje, nije nedostižan, a imao bi dramatičan uticaj na inkluziju i obrazovni sistem. To bi mogao da bude ključni element urgentne kratkoročne strategije za inkluziju. Ono što bi se dobilo zauzvrat od ovakve investicije moglo bi da bude neverovatno.

Vrlo se malo pažnje obraća na sve veće disparitete u Jugoistočnoj Evropi, a premalo pažnje se poklanja **osnovnom obrazovanju**. Po principu koji važi za predškolsko vaspitanje, kada je u pitanju osnovnoškolsko obrazovanje, deca najsiromašnijih i socijalno najisključenijih porodica i zajednica imaće najmanju stopu upisa u osnovnu školu. Nedovoljna materijalna sredstva za pokrivanje svih troškova, neadekvatna priprema, diskriminacija i neodgovarajuće obrazovanje glavni su uzroci napuštanja škole. Iako je osnovno obrazovanje formalno besplatno, drugi troškovi koji su za njega vezani nezamislivi su za siromašne porodice, naročito za one u kojima ima više dece školskog uzrasta. Dodatni troškovi su odeća, knjige, najrazličitija oprema i ekskurzije, a u regionu nisu nepoznata i neformalna plaćanja nastavnika. Više od jedne trećine romskih porodica izjavilo je u fokus grupama da ne mogu sebi da priušte knjige i školski materijal.

Vlade imaju najveću odgovornost u obezbeđivanju prilika da svako dete pohađa školu u godinama kada je ona za njega obavezna. Od roditelja se ne može očekivati da snose troškove školovanja koje ne mogu da podnesu. Vlade se moraju postarati za to da novčani dodaci i podrška koju deca dobijaju budu takvi da im pruže priliku da uspeju.

Neuhranjeno dete je sklonije infekcijama i bolestima, teško se koncentriše i prati nastavu i uglavnom se oseća poniženim. Predškolske i školske ustanove morale bi da obezbeđuju hranljive obroke. Dobra koordinacija škole/ nastavnika i sistema zdravstvene i socijalne zaštite trebalo bi da bude ustanovljena na lokalnom nivou te da pomno prati situaciju u kojoj su socijalno isključena deca. Davanje novca roditeljima trebalo bi da bude kombinovano sa dobijanjem besplatnog školskog materijala i dopunskim časovima, onda kada se za tim pojavi potreba.

Uopšteno govoreći, obrazovni sistemi nisu zasnovani na interkulturalnom razumevanju i ne uvažavaju pravo deteta na njegov maternji jezik i kulturu. Romskoj deci se često nude odvojene ili „specijalne“ škole minimalnog kvaliteta. Minimalan kvalitet, nedovoljno učenje, troškovi i diskriminacija – u školi i u širem okruženju – glavni su razlozi zbog kojih romska deca rano napuštaju školovanje. Visokokvalitetno i u kulturnom smislu senzitivno obrazovanje, gde deca postižu dobre uspehe, bio bi odličan podsticaj za decu da pohađaju nastavu i ne odustaju. Ovo je naročito važno kada su devojčice u pitanju, pošto one moraju da rade i u kući. Zlostavljanje ili rizik od zlostavljanja devojčica u školi je još jedan razlog za napuštanje nastave.

Škole i sve druge službe u regionu radije ostaju institucionalizovane i okrenute sebi nego prema deci. Najveći broj nastavnika i školskog osoblja ne smatra svojom dužnošću da se brine o tome da li deca dolaze u školu. Oni smatraju da je njihovo samo da obrazuju decu kada su već u školi. U tom smislu moralo bi da se poradi na tome da se školski sistem i nastavnici osposobe za interkulturalno razumevanje te za inkluzivno i rodno senzitivno prenošenje znanja. Nastavnici se moraju smatrati odgovornima za vaspitanje i obrazovanje sve dece u svom delokrugu i u tom smislu trebalo bi da posećuju roditelje ako se za tim ukaže potreba. Škole bi morale stalno da ažuriraju svoje informacione sisteme, vodeći preciznu evidenciju i prateći svu decu sa svog područja, sa naročitim naglaskom na deci iz rizičnih grupa. Nadalje, mora se ustanoviti kvalitetan sistem kontrole uz čiju bi pomoć učenici i roditelji mogli da daju svoje viđenje usluga koje dobijaju, a da pohvaljuju nastavnike u skladu sa rezultatima koje njihovi đaci postižu. Deca se češće moraju pitati za mišljenje. Glas romske dece treba da se čuje i uvaži onda kada se pokreću inicijative za unapređenje obrazovanja i na lokalnom i na nacionalnom nivou, a edukativni sistemi moraju biti inkluzivni i moraju da uvažavaju realnost i uslove u kojima živi svako dete.

Trebalo bi razviti afirmativne mere kojima bi se, uz odgovarajuću asistenciju, povećalo učešće romskih devojčica u srednjoškolskom obrazovanju, bilo da su u pitanju one koje su školu napustile zbog prerane udaje ili trudnoće, bilo da se radi o časovima opismenjavanja potpuno neukih žena.

Primeri ključnih tačaka akcije: kratkoročno/ srednjoročno/dugoročno

Uzimajući u obzir kolika je urgentnost sprečavanja toga da i najmlađe generacije ne budu doživotno isključene iz društava u kojima žive, dajemo jedan primer kratkoročnog rešavanja najkritičnijih problema, dok za dublje promene predlažemo srednjoročne i dugoročne mere. Ove potonje mere su važne, ali ne i krucijalne za prevenciju socijalne inkluzije u sadašnjem trenutku. Predlažemo da se oforme radne grupe na lokalnom i centralnom nivou, zajedno sa partnerima, uključujući predstavnike Roma (prvenstveno žene lidere) i njihovu decu. Oni bi trebalo da definišu propuste, prepreke i mehanizme socijalne isključenosti i da pronađu načine na koje bi se oni mogli savladati u kratkom, srednjem ili dužem periodu; kakva politika, kakve društvene strukture i kakvi kapaciteti su potrebni da bi se podigla svest kreatora politike, donosilaca odluka i društva uopšte te da bi se stvorilo međusobno poverenje romskih porodica i zajednica. Uz to, morali bi da se definišu planovi, budžet i mehanizmi monitoringa.

1) Predškolsko vaspitanje

Cilj: Minimum 80% romske dece uključeno u predškolsko vaspitanje do 2012. godine.

2) Registracija (upisivanje u zvanične evidencije) Kratkoročno, srednjoročno, dugoročno

Kratkoročni cilj: Sva romska novorođenčad i novorođenčad drugih socijalno isključenih, kao i ostala deca mlađa od 8 godina, moraju da budu registrovana do 2012. godine.

Srednjoročni cilj: Sve Romkinje i druge socijalno isključene žene mlađe od 40 godina treba da budu zvanično evidentirane i da poseduju sva potrebna dokumenta do 2014. godine.

Dugoročni cilj: Svi Romi su registrovani i imaju sva potrebna dokumenta do 2020. godine.

3) Dečiji dodatak / besplatne usluge / subvencionisano školovanje

Obavezno je za 1, 4, 5, 6 i 7. Pogledajte odgovarajuće godine.

● **4) Osnovno obrazovanje / početak srednjeg**

Kratkoročni cilj: Sva romska deca treba da polaze u školu u odgovarajuće vreme do 2012. godine.

Srednjoročni cilj: Zadržavanje romske dece u školi i nivo znanja moraju da se udvostruče do 2014. godine.

Dugoročni cilj: Uključenost i zadržavanje romske i druge socijalno isključene dece u srednjoškolsko obrazovanje moraju da se udvostruče do 2020. godine

● **5) Prenatalna i postnatalna kontrola, ishrana trudnica, veštine roditeljstva**

Kratkoročni cilj: Sve romske trudnice moraju da imaju najmanje 2 prenatalne i 2 postnatalne kontrole, da prođu obuku o roditeljstvu, planiranju porodice i ishrani, kao i da im se pruži podrška po potrebi, do 2012. godine.

● **6) Terenske službe, zdravstvena zaštita, životni uslovi, zagađenje, sanitarne mere**

Kratkoročni cilj: Sva deca i sve žene moraju da dobiju potrebne zdravstvene usluge do 2012. godine.

Dugoročni cilj: Osnovni standardi higijene i životnih uslova moraju da budu ispunjeni u sredini u kojoj deca odrastaju, do 2020. godine.

● **7) Osnaživanje žena, planiranje porodice, rana udaja**

Srednjoročni cilj: Treba da bude ustanovljena mreža romskih žena i ona mora da ima članove u svim romskim zajednicama do 2014. godine.

● **8) Zaštita i nadzor prava, ombudsman za decu, inkluzija / interkulturalne veze/ romska deca**

Srednjoročni cilj: Nadzor poštovanja prava mora da bude uspostavljen na centralnom i lokalnom nivou do 2014. godine. Lokalni komiteti, sastavljeni od predstavnika svih zainteresovanih partnera, treba da prate napredovanje u skladu sa planovima koje su sami sastavili. Diskriminacija u institucijama od strane pružalaca usluga te pojedinaca ili grupa mora da bude pod nadzorom.

Fusnote

- ¹ Central and Eastern Europe/ Commonwealth of Independent States and the Baltic States (Regional Office, Geneva) (Centralna i istočna Evropa/ nezavisne države Komonvelta i baltičke zemlje, regionalna kancelarija, Ženeva)
- ² Srbija bez Kosova (trenutno pod protektoratom Ujedinjenih nacija)
- ³ Evropska komisija – Zajednički izveštaj o socijalnoj inkluziji 2004, u Statističkom indeksu Kancelarije za zvanične publikacije Evropskih zajednica, Luksemburg, COM 2003, 773 finalno, Brisel 2004, str. 8
- ⁴ Evropska komisija – Zajednički izveštaj o socijalnoj inkluziji 2004, u Statističkom indeksu Kancelarije za zvanične publikacije Evropskih zajednica, Luksemburg, COM 2003, 773 finalno, Brisel 2004, str. 8
- ⁵ Petra Hoelscher, (A thematic study using transnational comparison to analyse and identify what combination of policy responses are most successful in preventing and reducing high levels of child poverty) Tematska studija u kojoj se transnacionalnom komparacijom analizira i identifikuje koja kombinacija političkog reagovanja bi bila najuspešnija u preventivi i redukovanju visokog stepena siromaštva dece – podneto Evropskoj komisiji, Odeljenju za zapošljavanje i socijalne poslove; finalni izveštaj, mart 2004, str. 12
- ⁶ UNICEF, 2005 (The State of the World's Children – Excluded and Invisible) Stanje dece u svetu 2006 – Isključeni i nevidljivi, str. 7
- ⁷ UNICEF 2000 (Poverty Reduction Begins with Children) Smanjenje siromaštva počinje sa decom, str. 2
- ⁸ Isto, str. 3
- ⁹ Generalna skupština Ujedinjenih nacija, Međunarodna konvencija o pravima deteta, 1989.
- ¹⁰ Prema strategiji Evropske unije o Pravima deteta (Toward an EU Strategy on the Rights of Child), Komisija evropskih zajednica, COM 367, Brisel 2006.
- ¹¹ Program za razvoj Ujedinjenih nacija, 2006 (Roma and Displaced in South East Europe) Izloženi riziku: Romi i raseljena lica u Jugoistočnoj Evropi, str. 12
- ¹² 2005, <http://devdata.worldbank.org/AGG/alb-aag.pdf>
- ¹³ 2005, <http://devdata.worldbank.org/AGG/bih-aag.pdf>
- ¹⁴ 2005, <http://devdata.worldbank.org/AGG/bgr-aag.pdf>
- ¹⁵ 2005, <http://devdata.worldbank.org/AGG/mkd-aag.pdf>
- ¹⁶ 2003, <http://www.monstat.cg.yu/EngsrCGuBrojkama.htm>
- ¹⁷ 2005, <http://devdata.worldbank.org/AGG/rom-aag.pdf>
- ¹⁸ Svetska banka 2004, Bugarska: Pregled potreba ruralnog razvoja, str. 9
- ¹⁹ Nivo siromaštva određuje se u zavisnosti od nacionalnih uslova ukoliko brožani podaci ne mogu da se direktno porede.
- ²⁰ Svetska banka 2003, (Serbia and Montenegro Poverty Assessment) Procena siromaštva u Srbiji i Crnoj Gori, vol. 1, str. 8
- ²¹ Svetska banka 2003, (Bosnia and Herzegovina Poverty Assessment) Procena siromaštva u Bosni i Hercegovini, str. 21
- ²² Svetska banka 2003, (Kosovo Poverty Assessment – Promoting Opportunity, Security and Participation for All) Procena siromaštva na Kosovu – Promocija mogućnosti, sigurnosti i učešća za sve, str. 8
- ²³ Svetska banka 2003, (Romania Poverty Assessment) Procena siromaštva u Rumuniji, str. xxi
- ²⁴ Svetska banka 2003, (Serbia and Montenegro Poverty Assessment) Procena siromaštva u Srbiji i Crnoj Gori, vol. 1, str. 8
- ²⁵ Svetska banka 2003, (Bulgaria Poverty Assessment) Procena siromaštva u Bugarskoj, str. xi

- ²⁶ Bugarska, Nacionalni institut za statistiku: (The Challenges of Poverty) Izazovi siromaštva, 2003, str. 74-77
- ²⁷ Program za razvoj Ujedinjenih nacija, 2006 (Roma and Displaced in South East Europe) Izloženi riziku: Romi i raseljena lica u Jugoistočnoj Evropi, str. 18 (procenat Roma koji žive u domaćinstvima koja za dnevni trošak imaju manje od 4,30 USD)
- ²⁸ Na primer, u Albaniji prosečno siromašno domaćinstvo ima 5,7 članova u poređenju sa nacionalnim prosekom od 4,3. BJR Makedonija ima 5,2 člana u prosečnom siromašnom domaćinstvu, ali 3,8 u opštoj populaciji. Svetska banka 2003, (Albania Poverty Assessment) Procena siromaštva u Albaniji, str. xv; Svetska banka 2005, (FYR Macedonia Poverty Assessment) Procena siromaštva u BJR Makedoniji, str. 58
- ²⁹ Svetska banka 2005, (FYR Macedonia Poverty Assessment) Procena siromaštva u BJR Makedoniji, str. 31
- ³⁰ Svetska banka 2005, (FYR Macedonia Poverty Assessment) Procena siromaštva u BJR Makedoniji, str. xiv
- ³¹ Svetska banka 2003, (Bosnia and Herzegovina Poverty Assessment) Procena siromaštva u Bosni i Hercegovini, str. iii; Svetska banka 2003, (Romania Poverty Assessment) Procena siromaštva u Rumuniji, str. 11
- ³² Svetska banka 2005, (Kosovo Poverty Assessment – Promoting Opportunity, Security and Participation for All) Procena siromaštva na Kosovu – Promocija mogućnosti, sigurnosti i učešća za sve, str. 1
- ³³ Bugarska, Nacionalni institut za statistiku: (The Challenges of Poverty) Izazovi siromaštva, 2003, str. 63
- ³⁴ Svetska banka 2003, (Bosnia and Herzegovina Poverty Assessment) Procena siromaštva u Bosni i Hercegovini, str. iii
- ³⁵ Svetska banka 2003, (Bulgaria Poverty Assessment) Procena siromaštva u Bugarskoj, str. 73; Svetska banka 2003, (Serbia and Montenegro Poverty Assessment) Procena siromaštva u Srbiji i Crnoj Gori, vol. 1, str. 7-14; Svetska banka 2003, (Albania Poverty Assessment) Procena siromaštva u Albaniji, str. xviii
- ³⁶ Svetska banka 2003, (Bulgaria Poverty Assessment) Procena siromaštva u Bugarskoj, str. xiii
- ³⁷ Svetska banka 2003, (Romania Poverty Assessment) Procena siromaštva u Rumuniji, str. 37
- ³⁸ Svetska banka 2003, (Bosnia and Herzegovina Poverty Assessment) Procena siromaštva u Bosni i Hercegovini, str. 21
- ³⁹ Matković, G. 2005 (Overview of Poverty and Social Exclusion in the Western Balkans) Pregled siromaštva i socijalne isključenosti na zapadnom Balkanu; www.intra.rbec.undp
- ⁴⁰ Program za razvoj Ujedinjenih nacija, 2006 (Roma and Displaced in South East Europe) Izloženi riziku: Romi i raseljena lica u Jugoistočnoj Evropi, str.42
- ⁴¹ Program za razvoj Ujedinjenih nacija, 2006 (Roma and Displaced in South East Europe) Izloženi riziku: Romi i raseljena lica u Jugoistočnoj Evropi, str. 43
- ⁴² Hyde, A. 2006 (Systemic Exclusion of Roma from Employment) Sistemsko uskraćivanje zapošljavanja Romima, Prava Roma 1/2 2006, Uskraćivanje zapošljavanja
- ⁴³ Sadašnji stavovi prema Romima u Centralnoj Evropi: Izveštaj iz istraživanja sa romskim i neromskim ispitanicima (Current Attitudes towards the Roma in Central Europe: a Report of the Research with non-Roma and Roma Respondents); www.worldbank.org/WBSITE/EXTERNAL/COUNTRIES/ECAEXT/EXTROMA/0
- ⁴⁴ Program za razvoj Ujedinjenih nacija, 2006 (Roma and Displaced in South East Europe) Izloženi riziku: Romi i raseljena lica u Jugoistočnoj Evropi, str. 49
- ⁴⁵ Zoon, I., Kiers, J. 2005 (Report of the Council of Europe Project 'Roma Access to Employment in South East Europe') Izveštaj o projektu Evropskog saveta 'Pristup zapošljavanju Roma u Jugoistočnoj Evropi, Savet Evrope, str. 26-36
- ⁴⁶ Svetska banka 2005, (FYR Macedonia Poverty Assessment) Procena siromaštva u BJR Makedoniji, str. xiv; Svetska banka 2003, (Serbia and Montenegro Poverty Assessment) Procena siromaštva u Srbiji i Crnoj Gori, vol. 1, str. 16
- ⁴⁷ Svetska banka 2005, (Kosovo Poverty Assessment – Promoting Opportunity, Security and Participation for All) Procena siromaštva na Kosovu – Promocija mogućnosti, sigurnosti učešća za sve, str.34
- ⁴⁸ Svetska banka 2003, (Bosnia and Herzegovina Poverty Assessment) Procena siromaštva u Bosni i Hercegovini, str. 108

- 49 Materijalno obezbeđenje porodice
- 50 Svetska banka 2003, (Serbia and Montenegro Poverty Assessment) Procena siromaštva u Srbiji i Crnoj Gori, vol.1, str. 20-21
- 51 Svetska banka 2003, (Albania Poverty Assessment) Procena siromaštva u Albaniji, str. xvii
- 52 Svetska banka 2002, (Bulgaria Poverty Assessment) Procena siromaštva u Bugarskoj, str. xvi
- 53 Svetska banka 2003, (Romania Poverty Assessment) Procena siromaštva u Rumuniji, str. 54
- 54 Isto.
- 55 Isto.
- 56 Svetska banka 2003, (Serbia and Montenegro Poverty Assessment) Procena siromaštva u Srbiji i Crnoj Gori, vol. 1, str. 20
- 57 Sadašnji stavovi prema Romima u Centralnoj Evropi: Izveštaj iz istraživanja sa romskim i neromskim ispitanicima (Current Attitudes towards the Roma in Central Europe: a Report of the Research with non-Roma and Roma Respondents); www.worldbank.org/WBSITE/EXTERNAL/COUNTRIES/ECAEXT/EXTROMA/0
- 58 Zoon, I. 2001, Na marginama: Romi i javne službe u Rumuniji, Bugarskoj i Makedoniji (On the Margins: Roma and Public Services in Romania, Bulgaria and FYR Macedonia), Institut za otvoreno društvo, str. 25
- 59 UNICEF 2006 (Summary Report – Focus Groups: Education of Roma Children within LPA Project) Objedinjeni izveštaj – fokus grupe: Edukacija romske dece unutar lokalnog plana akcije, str. 10
- 60 Svetska banka 2003, (Serbia and Montenegro Poverty Assessment) Procena siromaštva u Srbiji i Crnoj Gori, vol. 1, str. 8
- 61 Svetska banka 2003, (Bosnia and Herzegovina Poverty Assessment) Procena siromaštva u Bosni i Hercegovini, str. ii
- 62 Svetska banka 2005, (FYR Macedonia Poverty Assessment) Procena siromaštva u BJR Makedoniji, str. xiii
- 63 Svetska banka 2003, (Albania Poverty Assessment) Procena siromaštva u Albaniji, str.- xv
- 64 Svetska banka 2003, (Romania Poverty Assessment) Procena siromaštva u Rumuniji, str. 15
- 65 UNICEF 2006 (Summary Report – Focus Groups: Education of Roma Children within LPA Project) Objedinjeni izveštaj – fokus grupe: Edukacija romske dece unutar lokalnog plana akcije, str. 9
- 66 Lakšić, B., Bašić, G. 2002, Romska naselja, životni uslovi i mogućnosti integracije Roma u Srbiji, Centar za etnička istraživanja, Oxfam
- 67 Surdu, M. 2003 (Desegregating Roma Schools: A Cost-Benefit Analysis, Final Policy Paper) Desegregacija romskih škola: Procena isplativosti, Finalni izveštaj, International Policy Fellowship, OSI Budapest, str. 5
- 68 Program za razvoj – Vulnerable Group Dataset, <http://sowhat.sk/vulnerable/>
- 69 Program za razvoj UN 2003 (Household Survey of RAE, Refugee and IDPs in Montenegro) Izveštaj o domaćinstvima Roma, Aškalija, Egipćana, izbeglih i interno raseljenih lica u Crnoj Gori, Program za razvoj UN, Institut za strategijske studije i prognoze, str. 20-23
- 70 Petrović, M. 2002 (Possibilities for Resolving the Problem of Slums, Draft Master Plan of Belgrade) Mogućnosti rešenja sirotinjskih naselja, nacrt opšteg plana za Beograd, Institut za planiranje grada, Beograd
- 71 Izveštaj o donatorskom napretku koji je uradila Banka za razvoj Saveta Evrope, od 28. 12. 2004, str. 10
- 72 Svetska banka 2005, (FYR Macedonia Poverty Assessment) Procena siromaštva u BJR Makedoniji, str. 49
- 73 Kocić Rakočević, N., Maljević, A. 2003 (Roma and Education between Wishes and Possibilities) Romi i obrazovanje između želja i mogućnosti, Beograd
- 74 Svetska banka 2003, (Bosnia and Herzegovina Poverty Assessment) Procena siromaštva u Bosni i Hercegovini, str. 21; Svetska banka 2003, (Serbia and Montenegro Poverty Assessment) Procena siromaštva u Srbiji i Crnoj Gori, vol.1, str. 8
- 75 Program za razvoj Ujedinjenih nacija, 2006 (Roma and Displaced in South East Europe) Izloženi riziku: Romi i raseljena lica u Jugoistočnoj Evropi, str. 59
- 76 Svetska banka 2003, (Serbia and Montenegro Poverty Assessment) Procena siromaštva u Srbiji i Crnoj Gori, vol. 2, str. 53
- 77 Svetska banka 2005, (Kosovo Poverty Assessment – Promoting Opportunity, Security and Participation for All) Procena siromaštva na Kosovu – Promocija mogućnosti, sigurnosti i učešća za sve, str. 35

- ⁷⁸ Sadašnji stavovi prema Romima u Centralnoj Evropi: Izveštaj iz istraživanja sa romskim i neromskim ispitanicima (Current Attitudes towards the Roma in Central Europe: a Report of the Research with non-Roma and Roma Respondents); www.worldbank.org/WBSITE/EXTERNAL/COUNTRIES/ECAEXT/EXTROMA/0
- ⁷⁹ Svetska banka 2003, (Bosnia and Herzegovina Poverty Assessment) Procena siromaštva u Bosni i Hercegovini, str. 36
- ⁸⁰ Svetska banka 2005, (Kosovo Poverty Assessment – Promoting Opportunity, Security and Participation for All) Procena siromaštva na Kosovu – Promocija mogućnosti, sigurnosti i učešća za sve, str. 39
- ⁸¹ Isto. str. 39
- ⁸² Isto. str. 39
- ⁸³ Svetska banka 2003, (Albania Poverty Assessment) Procena siromaštva u Albaniji, str. xv
- ⁸⁴ Svetska banka 2005, (FYR Macedonia Poverty Assessment) Procena siromaštva u BJR Makedoniji, str. 26,58
- ⁸⁵ Svetska banka 2003, (Romania Poverty Assessment) Procena siromaštva u Rumuniji, str. 15
- ⁸⁶ Svetska banka 2005, (Kosovo Poverty Assessment – Promoting Opportunity, Security and Participation for All) Procena siromaštva na Kosovu – Promocija mogućnosti, sigurnosti i učešća za sve, str.40
- ⁸⁷ Svetska banka 2003, (Bosnia and Herzegovina Poverty Assessment) Procena siromaštva u Bosni i Hercegovini, str. 86
- ⁸⁸ Program za razvoj – Vulnerable Group Dataset, <http://sowhat.sk/vulnerable/>
- ⁸⁹ Svetska banka 2005, (FYR Macedonia Poverty Assessment) Procena siromaštva u BJR Makedoniji, str. 49
- ⁹⁰ Svetska banka 2003, (Serbia and Montenegro Poverty Assessment) Procena siromaštva u Srbiji i Crnoj Gori, vol. 2, str. 108
- ⁹¹ Svetska banka 2003, (Albania Poverty Assessment) Procena siromaštva u Albaniji, str. 76
- ⁹² Svetska banka 2003, (Romania Poverty Assessment) Procena siromaštva u Rumuniji, str. 18
- ⁹³ U Srbiji, kada pojedinac traži bilo koji sertifikat da bi dobio dalja dokumenta kao što je lična karta ili zdravstvena knjižica, da se upiše u školu, da dobije dozvolu za sklapanje braka ili pasoš, mora da ide u odgovarajuću službu i uzme krštenicu koja će biti validna samo šest meseci. Zbog toga ne samo Romi već i mnogi drugi građani Srbije nemaju uvek validna dokumenta.
- ⁹⁴ Svetska banka 2003, (Bosnia and Herzegovina Poverty Assessment) Procena siromaštva u Bosni i Hercegovini, str. 18
- ⁹⁵ Svetska banka 2003, (Romania Poverty Assessment) Procena siromaštva u Rumuniji, str. 18
- ⁹⁶ Svetska banka 2003, (Bosnia and Herzegovina Poverty Assessment) Procena siromaštva u Bosni i Hercegovini, str. 72
- ⁹⁷ Svetska banka 2003, (Romania Poverty Assessment) Procena siromaštva u Rumuniji, str. 18
- ⁹⁸ Poricanje budućnosti Pravo na obrazovanje Roma/Cigana i dece putnika u Evropi, Spasite decu, 2001. (Denied Future? The Right to Education of Roma/ Gypsy and Traveller Children in Europe, Save the Children)
- ⁹⁹ Svetska banka 2003, (Montenegro Poverty Assessment) Procena siromaštva u Crnoj Gori, str. 108
- ¹⁰⁰ Program za razvoj – Vulnerable Group Dataset, <http://sowhat.sk/vulnerable/>
- ¹⁰¹ Podaci UNICEF-a, Kosovo
- ¹⁰² Kocić Rakočević, N, Maljević, A. 2003 (Roma and Education between Wishes and Possibilities) Romi i obrazovanje između želja i mogućnosti, Beograd
- ¹⁰³ Istraživanje Instituta za kvalitet života 2002. Indicatori privind comunicatiele de romi din Romania, Bucuresti, str. 77
- ¹⁰⁴ MICS3, odnosno, istraživanje višestrukih pokazatelja stanja žena i dece u Srbiji; spisak pokazatelja
- ¹⁰⁵ Istraživanje o položaju Romkinja u Nikšiću 2004, Crna Gora, str. 39-40
- ¹⁰⁶ <http://www.coe.int/t/dg3/romatravelers/jp3/arc/Roma%20in%30montenegro.pdf>
- ¹⁰⁷ Organizacija za bezbednost i saradnju u Evropi, 2000, Izveštaj o stanju Roma i Sintija u OESCE oblasti, str. 123
- ¹⁰⁸ De Soto, H, Gadeshi, I, Beddies, S, Perez, D. 2003, Dilema zlatnog novčića, str. 52-71
- ¹⁰⁹ Banka za razvoj Saveta Evrope, Izveštaj o napretku, 28. 12. 2004.

- 110 Serbanescu, F. i drugi, Izveštaj o reproduktivnom zdravlju, Rumunija 1999, finalni izveštaj 2001, str. 146
- 111 Milić, S. 2004 (Roma in an Expanding Europe: Challenges for the Future – Needs Assessment Study for the Roma Education Fund) Romi u Evropi koja se širi: Izazovi za budućnost – Studija o proceni potreba za Fond za obrazovanje Roma, Crna Gora, str. 13-15
- 112 Serbanescu, F. i drugi, Izveštaj o reproduktivnom zdravlju, Rumunija 1999, finalni izveštaj 2001, str. 146
- 113 Svetska banka 2005, (FYR Macedonia Poverty Assessment) Procena siromaštva u BJR Makedoniji, str. 49
- 114 www.unicef.org
- 115 Serbanescu, F., Morris, L., Marin, M. 2001, Izveštaj o reproduktivnom zdravlju, Rumunija 1999, finalni izveštaj 2001, str. 83
- 116 Istraživanje UNICEF-a iz 1999. o stanju Roma u Skoplju, u naselju Šuto Orizari koje je pretežno naseljeno Romima (neobjavljeno)
- 117 Svetska banka 2005, (Kosovo Poverty Assessment – Promoting Opportunity, Security and Participation for All) Procena siromaštva na Kosovu – Promocija mogućnosti, sigurnosti i učešća za sve, str. 25
- 118 Istraživanje UNICEF-a o statusu mikronutricijenata (MNSS) sprovedenom na Kosovu
- 119 Svetska banka 2003, (Albania Poverty Assessment) Procena siromaštva u Albaniji, str. 76
- 120 Svetska banka 2005, (FYR Macedonia Poverty Assessment) Procena siromaštva u BJR Makedoniji, str. 26, 58
- 121 Dokument strategije smanjenja siromaštva u Srbiji i Crnoj Gori, zajednička procena IDA i IMF stručnjaka za Program za razvoj Ujedinjenih nacija. Aneks 5, smanjenje siromaštva, Problemi zdravlja, 2004. str. 28
- 122 Oxfam, Život Roma u beogradskim naseljima, Beograd, decembar 2001.
- 123 UNHCR Beograd 2002. Pregled problema koji pogađaju Rome, Dokumentacija i poziv na akciju
- 124 Lakšić, B., Bašić, G. 2002, Romska naselja, životni uslovi i mogućnosti integracije Roma u Srbiji, Centar za etnička istraživanja, Oxvam
- 125 www.indexmundi.com/european_union/infant_mortality_rate.html
- 126 Sadašnji stavovi prema Romima u Centralnoj Evropi: Izveštaj iz istraživanja sa romskim i neromskim ispitanicima (Current Attitudes Towards the Roma in Central Europe: a Report of the Research with non-Roma and Roma Respondents); www.worldbank.org/WBSITE/EXTERNAL/COUNTRIES/ECAEXT/EXTROMA/0
- 127 Lakšić, B., Bašić, G. 2002, Romska naselja, životni uslovi i mogućnosti integracije Roma u Srbiji, Centar za etnička istraživanja, Oxvam
- 128 UNICEF 2006. (Family report for Serbia and Montenegro) Izveštaj o porodicama u Srbiji i Crnoj Gori, str. 40
- 129 www.eurowho.int/mediacentre/pr/2001/20010909_6
- 130 www.unicef.org/scg/realives_887.html
- 131 Istraživanje višestrukih pokazatelja stanja (MICS3) žena i dece u Srbiji, UNICEF 2006. (neobjavljeno)
- 132 www.euro.who.int/features/2005/featureeiv/20051012_2
- 133 Istraživanje višestrukih pokazatelja stanja (MICS3) žena i dece u Srbiji, UNICEF 2006. (neobjavljeno)
- 134 Program za razvoj Ujedinjenih nacija, 2006 (Roma and Displaced in South East Europe) Izloženi riziku: Romi i raseljena lica u Jugoistočnoj Evropi, str. 12
- 135 UNICEF 2006. (Family report for Serbia and Montenegro) Izveštaj o porodicama u Srbiji i Crnoj Gori, str. 57
- 136 Innocenti istraživački centar, Social Monitor 2006. str. 45
- 137 UNICEF 2006. (Family report for Serbia and Montenegro) Izveštaj o porodicama u Srbiji i Crnoj Gori
- 138 Istraživanje višestrukih pokazatelja stanja (MICS3) žena i dece u Srbiji, UNICEF 2006. (neobjavljeno)
- 139 http://www.un.org.yu/download/56/456-rr_situation_eng.pdf
- 140 Lakšić, B., Bašić, G. 2002, Romska naselja, životni uslovi i mogućnosti integracije Roma u Srbiji, Centar za etnička istraživanja, Oxvam
- 141 UNICEF 2006. (Family report for Serbia and Montenegro) Izveštaj o porodicama u Srbiji i Crnoj Gori, str. 64-67
- 142 Pilot istraživanje „Ženskog prostora“
- 143 UNICEF 2006. (Family report for Serbia and Montenegro) Izveštaj o porodicama u Srbiji i Crnoj Gori

- 144 OECD – obrazovanje na prvi pogled, 2005
- 145 Ministarstvo finansija Republike Srbije 2005, Memorandum o budžetu, ekonomskoj i finansijskoj politici za 2006. sa projekcijom na 2007. i 2008. a na osnovu Zakona o budžetskom sistemu, Beograd
- 146 Izveštaj Evropske komisije o postignućima 2005.
- 147 UNICEF 2003, Pregled rodne pripadnosti u obrazovanju na Kosovu
- 148 www.uis.unesco.org
- 149 Svetska banka 2003, (Bosnia and Herzegovina Poverty Assessment) Procena siromaštva u Bosni i Hercegovini, str. 88
- 150 www.uis.unesco.org
- 151 (Bulgaria Integrated Household Survey) Integrisani izveštaj o smeštaju (BIHS)201, citirala Svetska banka 2002, (Bulgaria Poverty Assessment) Procena siromaštva u Bugarskoj, str. 108
- 152 Svetska banka 2005, (Kosovo Poverty Assessment – Promoting Opportunity, Security and Participation for All) Procena siromaštva na Kosovu – Promocija mogućnosti, sigurnosti i učešća za sve, str. xii
- 153 UNICEF 2003, Pregled rodne pripadnosti u obrazovanju na Kosovu, str. 14
- 154 Izveštaj o donatorskom napretku koji je izradila Razvojna banka Saveta Evrope (Progress Donor Report), 18. 12. 2004, str. 5
- 155 Surdu, M. 2002, Školovanje Roma u „Romi u Rumuniji“, Zamfir, C., Preda, M. (Education of Roma Population in “Romii in Romania”) Rumunija, Bukurešt, Expert Publishing House, str. 106. Podaci Instituta za istraživanje kvaliteta života (RIQL) iz izveštaja za 1998. god. pokazuju da učešće romske dece uzrasta 3-6 godina u predškolskim ustanovama iznosi 17,2%, a u opštoj populaciji 67%.
- 156 www.uis.unesco.org
- 157 Strategija za smanjenje siromaštva u Srbiji i Crnoj Gori i zajednička IDA/IMF procena PRSP, 2004, Deo o obrazovanju i siromaštvu, niže obrazovanje, učešće i pokrivenost, str. 157
- 158 Istraživanje višestrukih pokazatelja stanja (MICS3) žena i dece u Srbiji, UNICEF 2005
- 159 Istraživanje višestrukih pokazatelja stanja (MICS3) žena i dece u Srbiji, UNICEF 2005
- 160 Milić, S. 2004 (Roma in an Expanding Europe: Challenges for the Future – Needs Assessment Study for the Roma Education Fund) Romi u Evropi koja se širi: Izazovi za budućnost – Studija o proceni potreba za Fond za obrazovanje Roma, Crna Gora, str. 15-21
- 161 Svetska banka 2003, Procena siromaštva za Srbiju i Crnu Goru, vol. 2, str. 92; Svetska banka 2003, (Bosnia and Herzegovina Poverty Assessment) Procena siromaštva u Bosni i Hercegovini, str. 88; Svetska banka 2005, (Kosovo Poverty Assessment – Promoting Opportunity, Security and Participation for All) Procena siromaštva na Kosovu – Promocija mogućnosti, sigurnosti i učešća za sve, str. xii
- 162 Sadašnji stavovi prema Romima u Centralnoj Evropi: Izveštaj iz istraživanja sa romskim i neromskim ispitanicima (Current Attitudes towards the Roma in Central Europe: a Report of the Research with non-Roma and Roma Respondents); www.worldbank.org/WBSITE/EXTERNAL/COUNTRIES/ECAEXT/EXTROMA/O
- 163 Svetska banka 2003, (Serbia and Montenegro Poverty Assessment) Procena siromaštva u Srbiji i Crnoj Gori, vol. 2, str. 91
- 164 Srednjoročni plan razvoja za Bosnu i Hercegovinu, 2004-07, 2004 PRSP str. 142
- 165 Sadašnji stavovi prema Romima u Centralnoj Evropi: Izveštaj iz istraživanja sa romskim i neromskim ispitanicima (Current Attitudes towards the Roma in Central Europe: a Report of the Research with non-Roma and Roma Respondents); www.worldbank.org/WBSITE/EXTERNAL/COUNTRIES/ECAEXT/EXTROMA/O
- 166 Dečaci 95,7%, devojčice 96,6%, Svetska banka 2005, (Kosovo Poverty Assessment – Promoting Opportunity, Security and Participation for All) Procena siromaštva na Kosovu – Promocija mogućnosti, sigurnosti i učešća za sve, str. 64
- 167 Plan strategije za smanjenje siromaštva u Srbiji i Crnoj Gori i zajednička IDA/IMF procena PRSP, 2004, Deo o obrazovanju i siromaštvu, niže obrazovanje, učešće i pokrivenost, str. 51
- 168 Plan strategije za smanjenje siromaštva u Srbiji i Crnoj Gori i zajednička IDA/IMF procena PRSP, 2004, Deo o obrazovanju i siromaštvu, niže obrazovanje, učešće i pokrivenost, str. xxvii
- 169 Sadašnji stavovi prema Romima u Centralnoj Evropi: Izveštaj iz istraživanja sa romskim i neromskim ispitanicima (Current Attitudes towards the Roma in

- Central Europe: a Report of the Research with non-Roma and Roma Respondents); www.worldbank.org/WBSITE/EXTERNAL/COUNTRIES/ECAEXT/EXTROMA/0
- 170 www.unicef.org/romania/children_1604.html
- 171 Studija praćenja povratnika: Repatrijacija izbeglica u Tuzlanski kanton – Bosna i Hercegovina (Returnee Monitorng Study: Refugees Repatriating to Tuzla Canton)
- 172 www.unicef.org/infobycountry/bosniaherzegovina/
- 173 Za Fond edukacije Roma – Studija procena potreba, Bugarska 2004, str. 15
- 174 Sažet izveštaj 2004/5, Srbija, Save the Children
- 175 Istraživanje višestrukih pokazatelja stanja (MICS3) žena i dece u Srbiji, UNICEF 2005
- 176 Svetska banka 2003, (Bosnia and Herzegovina Poverty Assessment) Procena siromaštva u Bosni i Hercegovini, str. 21
- 177 Svetska banka 2003, (Romania Poverty Assessment) Procena siromaštva u Rumuniji, str. 16
- 178 Romano Kher 2006, Centri za edukativni razvoj u opštinama južne Srbije, str. 14
- 179 Romano Kher 2006, Centri za edukativni razvoj u opštinama južne Srbije, str. 17
- 180 Sadašnji stavovi prema Romima u Centralnoj Evropi: Izveštaj iz istraživanja sa romskim i neromskim ispitanicima (Current Attitudes towards the Roma in Central Europe: a Report of the Research with non-Roma and Roma Respondents); www.worldbank.org/WBSITE/EXTERNAL/COUNTRIES/ECAEXT/EXTROMA/0
- 181 Sadašnji stavovi prema Romima u Centralnoj Evropi: Izveštaj iz istraživanja sa romskim i neromskim ispitanicima (Current Attitudes towards the Roma in Central Europe: a Report of the Research with non-Roma and Roma Respondents); www.worldbank.org/WBSITE/EXTERNAL/COUNTRIES/ECAEXT/EXTROMA/0
- 182 UNICEF 2006 (Summmary Report – Focus Groups: Education of Roma Children within LPA Project) Obledinjeni izveštaj – fokus grupe: Edukacija romske dece unutar lokalnog plana akcije, str.15
- 183 Sadašnji stavovi prema Romima u Centralnoj Evropi: Izveštaj iz istraživanja sa romskim i neromskim ispitanicima (Current Attitudes towards the Roma in Central Europe: a Report of the Research with non-Roma and Roma Respondents); www.worldbank.org/WBSITE/EXTERNAL/COUNTRIES/ECAEXT/EXTROMA/0
- 184 Denkov, D. i saradnici, 2001, Romske škole u Bugarskoj, OSF, Bugarska, str. 10-11
- 185 Isto.
- 186 Sadašnji stavovi prema Romima u Centralnoj Evropi: Izveštaj iz istraživanja sa romskim i neromskim ispitanicima (Current Attitudes towards the Roma in Central Europe: a Report of the Research with non-Roma and Roma Respondents); www.worldbank.org/WBSITE/EXTERNAL/COUNTRIES/ECAEXT/EXTROMA/0
- 187 Surdu, M. 2004 (Desegregating Roma Schools: A Cost-Benefit Analysis, Final Policy Paper) Desegregacija romskih škola: procena isplativosti, u: Izdvojeni i nejednaki, Rekosh, E. Sleeper, M. (ured.) Pobediti diskriminaciju Roma u obrazovanju, Inicijativa za zakone od opšteg interesa / Columbia University, Kht., OSI Budapest, str. 176 i dalje
- 188 Surdu, M. 2004 (Desegregating Roma Schools: A Cost-Benefit Analysis, Final Policy Paper) Desegregacija romskih škola: procena isplativosti, u: Izdvojeni i nejednaki Rekosh, E. Sleeper, M. (ured.) Pobediti diskriminaciju Roma u obrazovanju, Inicijativa za zakone od opšteg interesa, Kolumbija univerzitet, Kht., OSI Budapest, str. 179-185
- 189 Uspeh u kontroli sposobnosti je uslov za uključivanje u srednjoškolsko obrazovanje
- 190 Surdu, M. 2004 (Desegregating Roma Schools: A Cost-Benefit Analysis, Final Polic y Paper) Desegregacija romskih škola: procena isplativosti, u: Izdvojeni i nejednaki Rekosh, E. Sleeper, M. (ured.) Pobediti diskriminaciju Roma u

- obrazovanju, Inicijativa za zakone od opšteg interesa, Kolumbija univerzitet, Kht., OSI Budapest, str. 179-185
- ¹⁹¹ UNICEF – Konsultacije Roma sa romskim nevladinim organizacijama u Srbiji, 2006
- ¹⁹² Evropski centar za prava Roma 2004, Stigmata, Odvojene školstvo u centralnoj i istočnoj Evropi, str. 22
- ¹⁹³ Svetska banka 2002, (Bulgaria Poverty Assessment) Procena siromaštva u Bugarskoj, str. 116
- ¹⁹⁴ Plan strategije za smanjenje siromaštva u Srbiji i Crnoj Gori i zajednička IDA/IMF procena PRSP, 2004, Deo o obrazovanju i siromaštvu, niže obrazovanje, učešće i pokrivenost, str. 143-158
- ¹⁹⁵ Milić, S. 2004 (Roma in an Expanding Europe: Challenges for the Future – Needs Assessment Study for the Roma Education Fund) Romi u Evropi koja se širi: Izazovi za budućnost – Studija o proceni potreba za Fond edukacije Roma, Crna Gora
- ¹⁹⁶ Program za razvoj – Vulnerable Group Dataset, <http://sowhat.sk/vulnerable/>
- ¹⁹⁷ Surdu, M. 2003 (Desegregating Roma Schools: A Cost-Benefit Analysis, Final Policy Paper) Desegregacija romskih škola: procena isplativosti, Finalni izveštaj, International Policy Fellowship, OSI Budapest, str. 10. Podaci za 1998. na osnovu baze podataka Instituta za istraživanje kvaliteta života koja obuhvata 1765 domaćinstava.
- ¹⁹⁸ Romi Albanije 2000, Centar za dokumentaciju i informacije o manjinama u Evropi, Jugoistočna Evropa (CEDME-SE) www.greekhelsinki.gr/pdf/cedme-se-albania-roma.doc
- ¹⁹⁹ Za Fond edukacije Roma – Studija procena potreba, BJR Makedonija 2004, str. 31
- ²⁰⁰ UNICEF 2006 (Summary Report – Focus Groups: Education of Roma Children within LPA Project) Objedinjeni izveštaj – fokus grupe: Edukacija romske dece unutar lokalnog plana akcije
- ²⁰¹ UNICEF 2006 (Summary Report – Focus Groups: Education of Roma Children within LPA Project) Objedinjeni izveštaj – fokus grupe: Edukacija romske dece unutar lokalnog plana akcije, str. 7
- ²⁰² Program za razvoj Ujedinjenih nacija, 2006 (Roma and Displaced in South East Europe) Izloženi riziku: Romi i raseljena lica u Jugoistočnoj Evropi, str. 7
- ²⁰³ Program za razvoj Ujedinjenih nacija, 2006 (Roma and Displaced in South East Europe) Izloženi riziku: Romi i raseljena lica u Jugoistočnoj Evropi, str. 14
- ²⁰⁴ Mitro, V. i ostali, 2004, Nevidljivi: ljudska prava romskih žena u Vojvodini, Novi Sad
- ²⁰⁵ Program za razvoj – Vulnerable Group Dataset, <http://sowhat.sk/vulnerable/>
- ²⁰⁶ Istraživanje višestrukih pokazatelja stanja (MICS3) žena i dece u Srbiji, UNICEF 2005
- ²⁰⁷ Sadašnji stavovi prema Romima u Centralnoj Evropi: Izveštaj iz istraživanja sa romskim i neromskim ispitanicima (Current Attitudes towards the Roma in Central Europe: a Report of the Research with non-Roma and Roma Respondents); www.worldbank.org/WBSITE/EXTERNAL/COUNTRIES/ECAEXT/EXTROMA/0
- ²⁰⁸ UNICEF, 2005 (The State of the World's Children – Excluded and Invisible) Stanje dece u svetu 2006 – Isključeni i nevidljivi, str. 7
- ²⁰⁹ UNICEF 2004, Dečiji na Kosovu, str. 25-44
- ²¹⁰ UNICEF 2006 (Summary Report – Focus Groups: Education of Roma Children within LPA Project) Sumarni izveštaj – fokus grupe: Edukacija romske dece unutar lokalnog plana akcije, str. 7
- ²¹¹ Komitet za prava deteta, CRC/C/11/Add. 27,5, juli 2005
- ²¹² Rosaga, A. 2004, Istraživanje o trgovini decom u Bosni i Hercegovini (Research about Child Trafficking in Bosnia and Herzegovina), UNICEF, Save the Children
- ²¹³ Sadašnji stavovi prema Romima u Centralnoj Evropi: Izveštaj iz istraživanja sa romskim i neromskim ispitanicima (Current Attitudes towards the Roma in Central Europe: a Report of the Research with non-Roma and Roma Respondents); www.worldbank.org/WBSITE/EXTERNAL/COUNTRIES/ECAEXT/EXTROMA/0

Literatura

Faces of Poverty, Faces of Hope
– Vulnerability Profiles for Decade
of Roma Inclusion Countries, United
Nations Development Program,
Bratislava 2005

*Preventing and Reducing Child
Poverty, Community Action
Programme on Social Exclusion
Employment, Social Affairs and
Equal Opportunity* – Publications,
European Commission, [http://
ec.europa.eu/employment_social/
emplweb/publications/publication_
en.cfm?id=26](http://ec.europa.eu/employment_social/emplweb/publications/publication_en.cfm?id=26)

Albania Poverty Assessment, Report
No26213-AL, World Bank, 2003

*Bosnia and Herzegovina Poverty
Assessment*, Report No2543/BIH,
World Bank, 2003)

Bulgaria Poverty Assessment, Report
No24516 / BUL, World Bank 2002

Kosovo Poverty Assessment,
Promoting Opportunity, Security and
Participation for All, World Bank 2005

*FYR of Macedonia Poverty
Assessment for 2002-2003*, World
bank 2005

Romania Poverty Assessment, Report
No. 26169 RO, World Bank 2003

*Procena siromaštva u Srbiji i Crnoj
Gori*, Svetska banka 2003, izveštaj br.
26011-YU

*The Thematic Survey of 10 Education
Systems in South Eastern Europe*,
World Bank, Thematic Surveys,
[http://www.devdata.worldbank.
org/edstats/Regionalindicators/SEE/
regional%20Review.pdf](http://www.devdata.worldbank.org/edstats/Regionalindicators/SEE/regional%20Review.pdf)

*Social Exclusion: Concept,
Application, Scrutiny*, Amartya Sen,
master of Trinity College, Cambridge
and Lamont University; Professor
Emeritus, Harvard University, Social
Development Papers no1, Office of
Environment and Social Development,
Asian Development Bank, June 2000:
Roma and the displaced. Risk in
South East Europe, United Nations
Development Programme, Bratislava
2006

*Combating Educational Deprivation of
Roma Children*, A Policy Discussion
Paper, Roma Education Initiative (REI)
Working Group and Tom Alexander,
Chair of the General Education Sub-
Board

Avoiding the Dependency Trap,
Regional Report, United Nation
Development Programme, 2002

*Preliminary Report on the Human
Rights Situation of Roma, Sinti and
Travelers Children in Europe*, by Mr
Alvaro Gil-Robles, Commissioner for
Human Rights, Council of Europe,
Strasbourg, 2005, Office of the
Commissioner for human rights.

The Balkans in Europe's Future,
Guliano Amato et All. Report of
international Commission on the
Balkans, 2005

*Social Exclusion and Children: A
European View for US Debate*, John
Mickelwright, Innocenti Working
Papers No. 90, Florence 2002,
UNICEF Innocenti Research Centre

Innocenti Social Monitor 2004, The
MONEE Project CEE/CIS/Baltic States,
UNICEF, Innocenti Research Centre

Lost Kids, Lost Futures – The European Union’s Response to Child Trafficking, Mirjam van Reisen and Ana Stefanovic, International Federation Terre Homes, www.terredeshommes.org

World Development Report 2006, Equity and Development, World Bank

Medium Term Strategic Plan (MTSP) 2006-09, United Nation’s Children Fund

From Pre-Accession to Accession, Thematic Evaluation Report, Review of the European Union Phare Assistance to Roma Minorities, EMS, European Commission Directorate-general Enlargement, 2004

The Sources and Consequences of Poverty and Inequality in Eastern Europe and the CIS Countries at the Beginning of the 21 Century, Prof. Mihai Simai, Hungarian Academy of Science

Monitoring Human Rights and Rule of Law in Europe, Eumap.org: Features August 2005 “Overcoming Exclusion: The Roma Decade”

Current Attitudes Toward the Roma in Central Europe: A Report of Research with non-Roma and Roma Respondents, World Bank 2005 www.worldbank.org/.../EXTROMA

The State of the World’s Children 2007, The Double Dividend of Gender Equity, UNICEF, NY December 2007

Reports from a consultative process and focus groups on root causes and capacity analysis on access to the Rights of Roma conducted in participating countries

Progress Report on Implementation of the National Strategy for Socio-Economic Development during 2004, Objectives and Long Term Vision Priority Action Plan 2005-08, Republic of Albania, Ministry of Finance 2005

European Commission against Racism and Intolerance (ECRI), Third Report on Albania, adopted by Council of Europe, in 2005

National Strategy for Socio-Economic Development, Medium-Term Programme of the Albanian Government “*Growth and Poverty Reduction Strategy*” (GPRS 2002-2004) Republic of Albania, Council of Ministries, Tirana 2001

Progress Report on Implementation of the National Strategy for Socio-Economic Development during 2003, Objectives and Long Term Vision Priority Action Plan 2004-07, Republic of Albania, Ministry of Finance, 2004

The Albanian Response to the Millennium Development Goals, Prepared for United Nation’s System in Albania by Human Development Promotion Center (HDPC), May 2002

Common Country Assessment, UN Albania, 2004

Minorities in Southeast Europe, Roma of Albania, Centre for Documentation and Information on Minorities in Europe - South East Europe (CEDIME –SE)

Resolution ResCMN (2005)2 on the Implementation of the Framework Convention for the Protection of National Minorities by Albania, Council of Europe, Committee of Ministers, adopted in 2005

Roma and Evgjits in Albania: From Social Exclusion to Social Inclusion, or the Gold Coin Dilemma, by Hermine De Soto, Ilir Gedeshi, Sabine Beddies and Daniel Perez, World Bank, Open Society Foundation for Albania (Soros Foundation), UNDP, American Embassy, Swiss Agency for Development and Cooperation, 2003

Roma Poverty and Roma National Strategies: the Cases of Albania, Greece and Serbia, Alpha Abdeikeeva and MRG partners, Minority Rights Group International, 2005

Albanian National Report on Progress towards Reaching Millennium Development Goals, Albania 2004

RAR on HIV/AIDS Among Young Vulnerable Groups, UNICEF

National Strategy for Improving Living Conditions of Roma Minority, adopted by Council of the Ministers in 2003

Child Trafficking and among the Albanian Jevq

A Vulnerability Assessment Study: Roma in Albania, prepared for United Nations Development Programme by Center for Economic and Social Studies (CESS) 2005

(Zajednička procena situacije za Bosnu i Hercegovinu 2004, Ujedinjene nacije za Bosnu i Hercegovinu 2004)

Izveštaj o humanom razvoju u Bosni i Hercegovini/Milenijumski ciljevi razvoja 2003, UNDP Bosna i Hercegovina, jun 2003

SSS Bosne i Hercegovine, Srednjoročna strategija razvoja Bosne i Hercegovine (SSS) 2004-2007, Savet ministara BIH, Vlada Federacije Bosne i Hercegovine, Vlada Republike Srpske, Kancelarija koordinatora za SSS 2004

Resolution ResCMN (2005)3 on the implementation of the Framework Convention for the Protection of National Minorities by Bosnia and Herzegovina, Council of Europe, Committee of Ministers, Adopted by Committee of Ministers in 2005

Završni izveštaj o konsultacijama sa mladima iz romskih zajednica u Kiseljaku, za UNICEF 2004

Poricanje budućnosti? Pravo na obrazovanje romske dece u Bosni i Hercegovini, Save the Children, Velika Britanija 200-01)

Access of Roma to Education and Health Care Services in Tuzla Canton, Federation of Bosnia and Herzegovina, OSCE-ODIHR, Stability Pact for South Eastern Europe, OSCE Mission to Bosnia and Herzegovina, Council of Europe, European Commission, UNICEF

Report on Roma Displaced Persons and Returnees in Northern Bosnia and Herzegovina, UNHCR 2003
(Izveštaj o interno raseljenim Romima i povratnicima u severnu Bosnu i Hercegovinu), UNHCR 2003)

Poverty, Illiteracy and Prejudices Create a Vicious Circle, UNICEF Warns, UNICEF and Council of Europe, Research done by NGO Budimo aktivni

Millennium Development Goals Report from Bulgaria, United Nations Development Programme, 2003

Bulgaria Health Strategy, Government of Bulgaria

A National Programme for Improving the Living Conditions of Disadvantaged Ethnic Minorities in Urban Areas, Sofia, Bulgaria, UNDP 2005

Common Country Assessment for Bulgaria 2000, United Nations Country Team 2005

National Census in Bulgaria 2001

National Action Plan, Roma Inclusion Decade 2005-15, Republic of Bulgaria, Annual Report, Human Right's Project, Sofia, Bulgaria 2002

Roma Communication Channels, research by UN Social Development Unit of UNDP, Bulgaria

Roma Shadow Report on Implementation of the FCNM, Protection of National Minorities in Bulgaria in case of Roma, Human Rights Project and Romani Baht Foundation, Sofia, Bulgaria 2003

Forced returns of Roma from the Former Federal Republic of Yugoslavia, including Kosovo, to Serbia and Montenegro from Council of Europe member states, Recommendation 1633 adopted by parliamentary Assembly in 2003

Kosovo Common Country Assessment, United Nations Development Group 2001

UNMIK fact sheet on Kosovo, April 2005

Child Labour in Kosovo - A Study on Working Children; Copyright UNICEF 2004

Gender Review in Education in Kosovo; UNICEF Kosovo, Ministry of Education, Science and Technology and Statistical Office of Kosovo, April 2003

Education of Minority Children in Kosovo; UNICEF Kosovo, January 2004

Situational Analysis of Education in Kosovo; UNICEF Kosovo, January 2004

Law No. 2004/46; UNMIK September 2004 (Zakon br. 2004/46, UNMIK)

Tenth Assessment of Situation of Ethnic Minorities in Kosovo; OSCE/ UNHCR, March 2003

Ombudsman Institution in Kosovo / Annual Report 2003/2004, July 2004

Elections – fact sheet; OSCE Mission in Kosovo

Preliminary Assessment of the Situation of Ethnic Minorities in Kosovo, UNHCR/OSCE, July 1999

Situation Analysis of Children and Women in Kosovo; UNICEF Kosovo, February 2004

Law No. 2004/3; UNMIK, February 2004 (Zakon br. 2004/3, UNMIK)

Human Development Report for Kosovo; UNDP Kosovo, 2004

Improving Formal and Non-Formal Education of Roma Children, Girls and Women, donor report to Council of Europe Development Bank, UNICEF 2004

Decade of Roma Inclusion, Republic of Macedonia Action Plans

Common Country Assessment, Macedonia 2003, the Government of Macedonia and United Nations Country Team

Census of Population, Households and Dwellings in the Republic of Macedonia, 2002, Republic of Macedonia, State Statistical Office, 2005

Study Project Vulnerability of Roma Children in the Dispersed Roma Communities in Skopje, UNICEF, World Bank. National centre for Training in Social Development, Institute for Social Work and Policy, Faculty of Philosophy Skopje, 2000

Vulnerability of Roma Children in the Dispersed Roma Communities in the Municipality Suto Oziri, UNICEF, World Bank; National centre for

Training in Social Development,
Institute for Social Work and Policy,
Faculty of Philosophy Skopje, 2000

*Promotion of Educational Values
among Roma Communities*, Findings
from the Panel Survey to identify
attitudes towards education among
Roma Communities, May 2004

*Strategy for Roma in the Republic
of Macedonia*, Ministry of Labor and
Social Policy, Republic of Macedonia
2004

Poverty in Romania, Prof. Catalin
Zamfir et al; United Nations
Development Programme and
Romanian Social Development Fund

*Decade for Roma Inclusion Action
Plans*, Government of Republic of
Romania

Human Development Report 2006,
UNDP

*Status of Women in Rural Areas,
Economic Empowerment of Rural
Women in Romania*, UNDP, 2002

Millennium Development Goals Report,
Government of Romania and United
Nations System in Romania, 2003

*Romania Common Country
Assessment 2003*, United Nations
System in Romania

*Resolution ResCMN (2002)5 on the
Implementation of the Framework
Convention for the Protection of
National Minorities by Romania*,
adopted by the Council of Europe,
Committee of Ministers, in 2002

*Comparing Romanian Policies on
Employment: Lessons for the Roma
Decade*, Eumap. Org Monitoring
Human Rights and Rule of Law in
Europe, Features > August 2005 > "Over-
coming Exclusion: The Roma Decade"

*Srbija i Crna Gora, Propuštena godina.
Kontinuirani neuspeh u ispunjavanju
ključnih obaveza prema Savetu
Evrope*, Amnesty International 2005

*Resolution ResCMN (2004) on the
Implementation of the Framework
Convention for the Protection of
National Minorities in Serbia and
Montenegro*, Council of Europe,
Committee of Ministers, adopted in
2004

*Zajednička procena situacije za Srbiju i
Crnu Goru*, Ujedinjene nacije, oktobar
2003

*Nacrt strategije za integraciju i
davanje novih ovlašćenja Romima;
Akcioni planovi za obrazovanje,
zdravstvo, zapošljavanje i stanovanje*,
Vlada Srbije

*Nacionalni akcioni plan za „Dekadu
uključenja Roma 2005-2015“ u
Republici Crnoj Gori*, Vlada Crne Gore

*Postignuća opštih ciljeva REI
programa u predškolskim ustanovama
i osnovnim školama za period
septembar 2003 – jun 2004.
godine*, Vlada Republike Crne Gore,
Ministarstvo prosvjete i nauke,
Izveštaj, 2004

Plan akcije za decu, Vlada Crne Gore
2004

*Izveštaj o implementaciji dijela
projekta „Romska obrazovna inicijativa
u Crnoj Gori“ za koji je bio ovlašten
Pedagoški centar Crne Gore*, 2005

*Narrative Progress Report on
‘Developing Roma Leadership
Potential’* developed by Roma
Scholarship Foundation for OSCE,
2005

*Istraživanje o domaćinstvima Roma,
Aškelja i Egipćana, izbjeglica i interno
raseljenih lica u Crnoj Gori* koji je

izradio Institut za strateške studije i prognoze za UNDP, Crna Gora 2003

Roma in Expanding Europe: Challenges for the Future, Needs Assessment Study for Roma Education Fund, Sasa Milic, PhD, Montenegro 2004

Strategija za smanjenje siromaštva, Crna Gora, Vlada Republike Crne Gore 2004

Republika Srbija, Popis 2002, Statistički godišnjak Zavoda za statistiku Srbije 2006

Evaluacija programa „Razvojno obrazovni centri u 11 opština južne Srbije“, Centar za evaluaciju, testiranje i istraživanje, za UNICEF Beograd, 2004

Program „Jednake šanse“, Integracija romske dece i mladih u obrazovni sistem (Srbija), Fond za otvoreno društvo Srbije, Izveštaj o evaluaciji 2004

„Stimulacija rasta i razvoja dece iz marginalizovanih populacionih grupa“, Izveštaj o projektu, Prijatelji dece Srbije, 2004

Nacionalni plan akcije za decu, Vlada Srbije 2004

Istraživanje višestrukih pokazatelja zdravstvenog stanja i ponašanja žena i dece 2005 (MICS3), neobjavljeni podaci

Razvojni centri za unapređenje obrazovanja u opštinama južne Srbije, Izveštaj fokus grupe o pripremama za razvijanje lokalnog plana akcije za inkluziju Roma, UNICEF, Društvo za unapređenje lokalnih romskih naselja, 2006

Zbirni izveštaj – fokus grupe za obrazovanje romske dece u okviru LPA projekta, za UNICEF uradili Strategic Marketing i Institut za istraživanje medija, 2006

Signs of Hope in Prokuplje and Bojnik: ‘When Mothers Care – Daughters Stay in School’, feature Story for UNICEF developed by Joan McQueeney Mitric

At risk: The Social Vulnerability of Roma and Internally Displaced Persons in Serbia, UN Development Program, 2006

Nacrt strategije za unapređenje obrazovanja Roma u Republici Srbiji, Ministarstvo obrazovanja i sporta Republike Srbije, 2003

Strategija za smanjenje siromaštva Republike Srbije, Vlada Republike Srbije, 2003

Addressing Gender Inequality in the Decade of Roma Inclusion: The Case of Serbia, Eumap. Org Monitoring Human Rights and Rule of Law in Europe, eumap.org: features < august2005 > Overcoming Exclusion: The Roma Decade

UNICEF Srbija
Svetozara Markovića 58
11000 Beograd, Srbija
Tel, (+381 11) 3602 100
Fax, (+381 11) 3602 199

E-mail: belgrade@unicef.org
Website: www.unicef.org/serbia